

תולדות חיי

אליהו י' שורץ

1915 – 2000

**ביוגרפיה של סא"ל אליהו יקותיאל שורץ ז"ל
בן ר' משה מרדכי שורץ ז"ל ורבקה לבית קליין ע"ה**

ערך והוסיף את ההערות
גלעד יעקב יוסף גבריהו

תשס"ה
2005

מריון, פנסילבניה

הוצאת הוועד להנצחת שמו של אליהו יקותיאל שורץ

כל הזכויות שמורות
יונה שורץ וגלעד י"י גבריהו
תשס"ה © 2005

נדפס בירושלים
דפוס אלון 02-5388938

הקדמה

בשבת בבוקר, מיד עם כניסתי לבית הכנסת "לואר מריון" בפרברי פילדלפיה, הייתי רגיל להחליף כמה מלים עם אליהו שורץ. הוא היה נותן לי קטעי עתונות וספרונים שלפי דעתו היו חשובים להשכלתי ואני הייתי מחווה את דעתי בעניינים שוטפים. במשך שנים היה לנו הסכם בלתי כתוב שהוא ישיג בקונסוליה הישראלית בפילדלפיה מישהו שישלח אלי בפקס למשרד את חדשות-היום בעברית, כי לאליהו לא היה פקס בבית, ואני הייתי מביא את דפי הפקס פעם בשבוע לביתו, ביום שישי לפני כניסת השבת; כך זה נמשך שנים. הוא היה קורא את כל החדשות ונותן את החומר לישראלים אחרים לקריאה, בעיקר לחברנו המשותף ד"ר מיכאל טואף. לכולנו היה צורך נפשי לדעת בדיוק מה קורה בארץ. לעיתים כשביקרתי בארץ הסתבר לי שאני יודע יותר מהמקומיים מה קורה בישראל - זוהי מחירה של הגלות.

כשהיו לי שאלות על פרט מסוים שקרה בארץ, על מילה מסוימת ביידיש או בערבית, הייתי מטלפן לאליהו ובדרך כלל הוא ידע את התשובה. פעם חקרתי את תולדות עץ האקליפטוס בארץ. האם היו הבריטים אלה שהביאו אותו ארצה ממושבתם באוסטרליה, או שמא הגיע העץ ארצה עוד קודם. אינני זוכר אם היה זה אליהו שמצא את התשובה הנכונה, שהעצים הובאו ארצה באמצע המאה התשע-עשרה,¹ (עוד בתקופת התורכים), אבל השאלה מצאה חן בעיניו, והוא עסק בה עד שמצאנו את התשובה. פעם כשחקרתי את מקור השם "פרת משה רבינו" ושאלתיו כיצד קראו לחרק זה ביידיש בירושלים והוא ענה לי מיד "משיח פֿערדעל" [=חמורו של המשיח²]. אולם יותר מכל נהניתי לשמוע את סיפורי ירושלים מהדור הקודם, סיפורים שהזכירו לי את ירושלים שלי מימי ילדותי, למרות שמבחינת הגיל אליהו היה בן גילו של אבי. אליהו היה בן דור שישי בארץ גם מצד אמו וגם מצד אביו.³

ככלל, קשה להעריך אדם בצורה ערטילאית, תיאורטית, והרבה יותר קל להעריך את פועלו על פי מעשיו. אליהו היה איש המעש כל חייו, ועבורי הוא גם היה היסטוריה מהלכת של תולדות ירושלים וישראל בתחילת המאה העשרים. רצוי לציין שאליהו היה אדם מאד מסודר, כל דבר היה מתויק אצלו בדיוק במקום הנכון,

¹ אחדים טוענים לכתר "מביא עץ האקליפטוס לארץ ישראל". הקונסול הבריטי בירושלים גיימס פין טוען שהוא הביא את העץ באמצע שנות החמישים של המאה התשע עשרה, ואילו קרל נטר, מייסד בית הספר מקוה ישראל טוען שהוא הביא את הזרעים בשנת 1883. העץ עזר רבות בייבוש הביצות בארץ בגלל גידולו המהיר; הוא יכול לגדול לגובה של 20 מטר בכשש שנים.

² ברוב השפות האירופאיות נקרא חרק זה על שם מרים, אימו של ישו, והיהודים בארץ תרגמו זאת ליידיש כ"משיח פערדעל" בהקשר לאם משיחם של הנוצרים. להבנתי נקרא חרק זה בעברית "פרת משה רבינו" משום שהמשיח הפך למשה. חרק זה הוא אחד החרקים היחידים המשמיד מזיקים אחרים ועוזר לחקלאות, ויחסו לו תכונות משיחיות. בעקיפין אליהו היה זה שפתר לי את חידת מקור השם. ההסבר המקובל למקור השם של החיפושית "פרת משה רבינו" הוא שהשם הגיע מן היידיש "מוישע רבינו קיעלע" וביטוי זה בא מן הרוסית "פרת אלהים". ההסבר המקובל משאיר פער כיצד המילה אלהים הפכה למשה רבינו, אך מסביר היטב את המילה פרה. לעומת זאת המעבר ממשח למשה בהסברי הוא הגיוני יותר מאחר שגם בכתובה וגם בדיבור האות ח' לפעמים נכתבת ונשמעת כמו האות ה'.

³ על פי דברים שאמרתי לזכרו של אליהו יקותיאל שורץ, במלאת 30 למותו, בית הכנסת "לואר מריון", פנסילבניה, ב-24 ביולי 2000.

וכן היה לו כשרון טבעי לשפות כך שהיה יכול להסתדר בעברית, יידיש, צרפתית, אנגלית, ערבית, ובשעת הצורך, אפילו בגרמנית.

בשנים האחרונות לחייו הצעתי מספר פעמים לאליהו להעלות בכתב את זכרונותיו ואף התנדבתי להקליד ולערוך את החומר עבורו. ואמנם את החומר על שירותו הצבאי הקלדתי וערכתי ואליהו זכה, בביקורו בארץ, למסור זאת לארכיון צה"ל. את החומר הפרטי הקליד בנימין ב' רוטקוביץ (ראו להלן), והוא כולל בתוכו גם את החומר הצבאי הנ"ל.

אליהו הכין וכתב את החומר בצורה אסוציאטיבית, כלומר כל דבר שהוא נזכר בו, וחשב שהוא סיפור מעניין וטוב, הוא כתב, אך הסיפורים לא היו בהכרח מקושרים חוץ מהקשר הברור שכולם קרו לאליהו. נסיתי לאחד קטעים שונים שעוסקים באותו נושא או באותה תקופה למקום אחד, על מנת להפוך את הספר ליותר קריא, ומגובש מבחינה רעיונית, אך לא הכנסתי יותר משינויים מינימליים לדבריו של אליהו. ככלל, במידה ומצאתי חומר מקביל, המאשש את דבריו של אליהו או הנותן לדבריו הקשר היסטורי, או המוסיף להם נופך, או שמצאתי את המקור לדבריו, ציינתי זאת בהערות שכולן שלי אלא אם כן מצוין אחרת.

אליהו כתב את החומר הכללי (להבדיל מהחומר הצבאי הנזכר לעיל) בכתב ידו והעבירו לבנימין ב' רוטקוביץ, בן אחותו מלכה בירושלים, שהקליד את החומר. אליהו הספיק לתקן ולהעיר את הערותיו על גבי דפי הטייטא, ובסיבוב השני תקנתי אני את דפי ההגהה. לאחר פטירתו נתבקש בנימין על ידי יונה אלמנתו של אליהו ואבשלום בנו להשלים ולתקן את ההגהות בהתאם להערות ולסיים את הקלדתם ואכן כך עשה, וסיים ביום שלישי ה' באלול תש"ס (5 בספטמבר 2000). המשפחה מודה לו על עזרתו הרבה בענין זה.

ומוסיף בנימין ב' רוטקוביץ:

מאחר וניתן לי הכבוד והאימון המלא בהקלדה ובהדפסת תולדות חיי, אינני יכול להפריד ולמסור את החומר שנכתב על ידי דודי היקר אליהו ע"ה סתם כך, אלא ארשה לעצמי לומר מספר מילים לזכרו... נאמר במדרש "רפדוני בתפוחים", אלו הגדות שריחן וטעמן כתפוחים אלו סיפורים מחיים תוססים. בעת יושבי בזמן הקלדת החומר המרתק לא מש ממני צילו, דמותו וקולו, כל העת חשתי כאילו הוא עומד לידי ומציין הערות והדגשים לגבי החומר המרתק. גם צלילי השיר "יוחאי לי לי / עמלי לי / יא חווגיה מוסא"⁴ שלימד אותנו בהיותנו בגיל ארבע-חמש גם עלה בזכרוני. אליהו ז"ל

⁴שיר זה הוא מהנפוצים ביותר בחגיגות ל"ג בעומר בהילולא של רבי שמעון בר יוחאי במירון. כיצד "חַוּוּגְיָה מוּסָא", כלומר "האדון משה" בערבית, מתקשר להילולא זו אינני יודע. בשים לב לכך שבערבית חַוּוּגְיָה משמעו תואר אדון ללא-מוסלמי, סביר שמדובר במשה רבינו. לכן יש רגליים לסברה שיש קשר בין שיר זה לבין קברו המדומה של משה רבינו בדרך ליריחו. גם השיר השני "ייה חווגיה מוסא, מוסא קרקוסא" מאותה תקופה מראה על לעג למוסלמים ולחגם המדומה אודות משה. אך יתכן וזוהי סברת כרס. היהודים הספרדים תושבי הארץ דיברו ערבית עם שכניהם וכנראה כדי להשלים את החרוז הוסיפו קטע זה בערבית. גם ילדי ירושלים של שנות החמישים והשישים הכירו את השיר הזה. בר-נש כתב שיר עבודה שבו הפזמון הוא "ייה-חי-לי-לי, הה עמלי" ביטוי שנשמע קרוב, אבל במנגינה שונה, ואינני יודע אם יש קשר בין השניים. אפשרות נוספת היא שהיהודים העתיקו שיר מקומי, מוסלמי או דרוזי ואז "חליל" בערבית הוא "אהוב" [איברהים אל

אליהו י' שורץ

בזכרונותיו החזיר אותי מספר שנים טובות אחורה. מספר סיפורים משפחתיים מוכרים לי היטב. יהיה זכרו ברוך.

תודתי נתונה למר צבי מושכל שקיבל על עצמו לאסוף כספים להוצאת הספר: קרן הרייט וצ'ארלס טאבס, ולאדונים יוסף זוריצקי, דניאל טאבס, ד"ר וולטר כהן, ויוג'ין פיינר, לאונרד וברברה סילק, בורובסקי פאונדשין, וגב' טרי כץ שתרמו בעין יפה להוצאת הספר. תודתי שלוחה לגב' יונה שורץ, אתי לסמן, דינה זילברמן, ד"ר מיכאל טואף, וד"ר הרווי זיכרמן שעברו על ההגהות השונות של הספר ותיקנו, שיפרו, העירו, והאירו את המוצר המוגמר. וכן לבני מיכאל בנימין גבריהו, ד"ר יצחק הירש, עו"ד ג'רי גורניש שתרגמו חלקים מן הספר לאנגלית ולד"ר דויד וינר, שתרגם גם הוא חלק מן הספר לאנגלית וערך את התרגום כולו. יעמדו כולם על הברכה.

גלעד י"י גבריהו, עורך
מריון, פנסילבניה
מרחשוון, תשס"ה

חלילי" כלומר "אברהם האהוב" על פי סורה 4: 125] ו"עמלי" בעברית הוא "תקוה" ואז יצא שבעצם זהו שיר בערבית שאומץ על ידי היהודים ומילותיו הותאמו לשמעון בר יוחאי, ל"ג בעומר, ומירון.

הערכות לפועלו של אליהו שורץ בארצות הברית כתובים לזכרו על ידי מוקיריו

אליהו ציין מספר פעמים שאת החלק שהוא הספיק לגמור, ושעוסק בתקופה שבה חי בארץ, הוא ישלים בהמשך, ויכלול בו גם את התקופה בה שהה בארצות הברית, תחילה באיזור שיקגו ולבסוף באיזור פילדלפיה. לצערינו הוא חלה ולא זכה להשלים את החלק השני. רעייתו יונה שורץ ואני ביקשנו ממספר אנשים שהכירו אותו, ושעבדו במחיצתו בארה"ב במסגרות שונות, לכתוב ולספר סיפורים על אליהו, על מנת שנוכל בהקדמה קצרה זו להוסיף את החלק החסר.

אחרים סיפרו על יכולתו לעבוד עם אנשים ונשים, לתת לכולם הרגשה טובה ולסחוף אותם בהתלהבותו. נשים אחרות סיפרו על דמות האב ואנשים אחרים על הדיוק הצבאי שבו פעל אליהו. כשאליהו הלך לבית הכנסת, הוא בא בזמן ולעולם לא באיחור.

אברום צ'דנו כותב:

אליהו ניהל את המשרד של ה"קרן הקיימת לישראל" (קק"ל) בשיקגו ומשם שלט במשרדים היותר קטנים במילוואקי, במינאפוליס, ובדיטרויט. כיושב ראש המשרד בוויסקונסין הייתי נפגש עם אליהו לעיתים קרובות בעיקר בשעות הבוקר המוקדמות בבית הכנסת של ה"גויש הום" Jewish Home. בכל שנה היה אליהו עובר לפני התיבה בימים נוראים במרכז התרבות של שוחרי העבודה הציונית "בית-עם". קולו החזק ויכולתו המוזיקלית היו תוספת נאה לקהילה היהודית. היינו נפגשים לעיתים מזומנות בערבי ששי. בזכות אליהו המשרד במילוואקי אסף למעלה ממאה אלף דולר ולמרות שהיה זה המשרד האיזורי הקטן ביותר בארה"ב הם אספו בשנים שלאחר מכן בין חצי מיליון למיליון דולר בשנה.

ארוחות הערב החגיגיות לאיסוף כספים לקק"ל שערכנו אחת לשנה, ארוחות שבהן כיבדנו דמות מפתח מהקהילה היהודית, היו הן הצלחה כספית והן גיבוש חברתי של הקהילה היהודית. בשנת 1982 כיבדנו את בֶּרְט צִיאָן, חברו הקרוב של הסנטור גיילור נלסון. "נחלה" הוקדשה לֶבֶרְט בנגב. יצאנו במשלחת בראשות הסנטור לבקר את אילת על מנת לשכנע את הקונגרס האמריקאי לאסוף כספים לצורך התפלת מים בישראל. יחד איתנו יצא במשלחת גם חברו הקרוב של נלסון שהיה בעל חווה במערב ארה"ב; החוואי מאד התרשם מאליהו. בהמשך, אליהו ביקר את החוואי וחזר משם עם המחאה של עשרים וחמישה אלף דולר, מתנה לקק"ל. לאחר מכן כל שנה הגיעה מתנה מהחוואי, שאליהו העבירה מיד לשכן גוי – שכן היה זה תמיד ירך חזיר מעושן.

בשנת 1983 אליהו ליווה אותי במשלחת "בוני האומה" לאיזור תמנע ועמודי שלמה. פגשנו שם את ראשי האיזור מאילת. בעידודו הנמרץ של אליהו הועלתה ההצעה להקים אגם מלאכותי בדיונות שבאיזור. הסכמתי לגייס רבע מיליון דולרים למטרה זו. מוניתי לראש הקבוצה לפיתוח עמק תמנע, שכיום נתממש למוזיאון מכרות הנחושת בתמנע ועמודי שלמה.

מֶרֶק גרוסמן כותב :

מֶרֶק גרוסמן מספר שבשנת 1982 אליהו שורץ ראיין אותו לתפקיד אוסף כספים איזורי למשרד ה"קרן הקיימת לישראל" שבאיזור פילדלפיה. מֶרֶק מציין שאת אליהו עניין יותר אם מרק אהב את ישראל מאשר נסיונו או כישוריו האקדמאיים. אליהו העיף מבט אחד בדף קורות חייו (רְזוּמָה) ושאל שאלה אחת "תאמר לי - מדוע אתה רוצה לעבוד עבור ישראל?" לאחר שיחה של שעה וחצי הוא קיבל אותו לעבודה. לאחר מכן שאל אותו מֶרֶק אם יש לו שאלות לגבי דף קורות החיים. ענה לו אליהו "אני יכול ללמד אותך איך לאסוף כספים, אבל אינני יכול ללמד אותך כיצד לאהוב את ארץ ישראל". מֶרֶק מספר שכעבור מספר חודשים הוא הצליח להביא את ההמחאה הראשונה בזכות עצמו, המחאה של חמישים אלף דולר. הוא עשה כל שגיאה אפשרית בתהליך, ואף על פי כן הצליח במשימתו. למחרת בבוקר הוא נכנס למשרד וסיפר לאליהו כי הצליח להביא כסף והניח את ההמחאה לפני אליהו. אליהו, שראייתו לא היתה טובה במיוחד, הוציא זכוכית מגדלת כמנהגו, ובדק את ההמחאה לוודא שאמנם הוא רואה נכון המחאה של חמישים אלף דולר. לאחר שווידא את העובדות קרא לשירלי מזכירתו וביקש אותה לאסוף את כל עובדי המשרד לחדרו. מֶרֶק מספר שהוא לא ידע מה בדיוק קורה מכיוון שאליהו לא אמר מילה. לאחר שכל העובדים התכנסו במשרדו, פתח אליהו את המגירה, הוציא ממנה בקבוק שְׁנֵאפֶס ושש כוסיות, מזג את הוויסקי לכל הכוסיות וְהָרִים "לחיים" להצלחתו של מֶרֶק. מֶרֶק לא שכח את מה שלמד מאליהו בענין טיפול בעובדים ואיסוף כספים. הוא עבד עם אליהו כעשר שנים. לאחר מכן ניהל (בהמלצתו של אליהו) את איזור ניו-אינגלנד של קק"ל למשך שש שנים נוספות, וכיום הוא מנהל איזורי של משרד איסוף הכספים של הסמינר היהודי התיאולוגי בניו-יורק באיזור בוסטון.

שירלי מְנַגֵּל כותבת :

שירלי מְנַגֵּל עבדה במשרד האיזורי של הקק"ל בפילדלפיה החל מפברואר 1975. לדבריה, היה זה משרד קטן ושקט שאסף כספים על ידי מכירות של נטיעת עצים בישראל ואיסוף כספים מהקופסאות הכחולות. לעיתים המשרד אף מכר חורשה או שתיים בארץ. הכל נעשה בפרופיל נמוך. כל זה השתנה כשאלהו הגיע לפילדלפיה בפברואר 1976. הוא הביא אתו מטען בלתי נדלה של התלהבות ומרץ להעלות את קרנו של המשרד המקומי לרמת משרד איזורי, האוסף כספים בסכומים גדולים. מיד עם הגיעו ריענן אליהו את חבר הנאמנים של המשרד ופתח במאמצים לארגן סעודה ממלכתית לאיסוף כספים. מאות הזמנות נשלחו ושבע מאות מוזמנים הגיעו לארוחה במלון שרתון שבשדרות ג'ון פ. קנדי שבעיר. מאותה ארוחה והלאה המשרד המקומי אסף מליוני דולרים בכל מיני פעילויות כל שנה עד שאליהו יצא לגמלאות במרץ 1993.

פְּטִי פלדמן כותבת :

פְּטִי פלדמן שגם היא עבדה במשרד תחת "פיקודו" של אליהו זוכרת ארוחת ערב חגיגית שנערכה לכבודו של מר וויליאם פֶּאטוֹף. חמש מאות אנשים הגיעו לארוחה שהתקיימה באותו יום שבו נפלו חומות ברלין [9 בנובמבר 1989]. מה שהרשים אותה

תולדות חיי

בארוחה זו, הראשונה שבה היא השתתפה, היה הארגון. כל דבר תוכנן על ידי אליהו עד לפרט הקטן ביותר. אליהו היה איש ארגון למופת.
ד"ר נורמן גודמן כותב:
ד"ר נורמן גודמן מדגיש גם הוא את שיטות העבודה הצבאיות של אליהו ויחסו האבהי לצוות העובדים.

אָלן מַאָרְמון כותב:
אָלן מַאָרְמון מספר על שליחות משותפת לישראל בשנת 1984 שבה אליהו אירגן משלחת ובה השתתף אָלן. הם ביקרו בבית הכנסת הגדול בירושלים. אליהו שאל את אָלן אם הוא רוצה לראות או לעשות משהו מיוחד. אָלן ענה לו שהיה שמח לו יכול היה לקבל הקפה עם ספר תורה. מיד אמר לו אליהו לבוא אחריו וכשפגשו אדם נושא ספר תורה "הוֹרָה" לו אליהו למסור את ספר התורה לאָלן, וכך עשה. כל המשתתפים בשליחות קיבלו הקפה עם נשיאת ספר תורה. לאחר מכן התעניין אלן מה גרם לאותו אדם לוותר על הספר כל כך בקלות. מסתבר שהיה זה אחד מפיקודיו של אליהו בצבא, ופקודה היא פקודה!

לאונרד סילק כותב:
לאונרד סילק מספר בשבחו של אליהו ומוסיף שבערב שנערך על ידי אליהו לכבודו ולכבוד ברברה רעייתו, אליהו החל לנאום, ורק כשעלה המרצה השני לבמה, גילו הממונים על האולם, שלא הגיע חשמל למערכת הרמקולים. קולו של אליהו היה כל כך חזק שלא היה צורך ברמקולים.

זאב כהנוב כותב:
זאב כהנוב, איש קק"ל מאז 1979 בישראל ובארה"ב, מספר שהכיר את אליהו כעשרים שנה ושביקר את אליהו במשרדו בפילדלפיה. הוא מספר שאליהו לימד אותו כיצד להפעיל משרד של איסוף כספים בצורה יעילה. זאב שלח לאחר מכן הרבה צעירים עובדי קק"ל בארה"ב לאליהו לפילדלפיה למספר ימים ללמוד את המלאכה.

אליהו יקותיאל שורץ⁵ ז"ל – חייו ופועלו (1915-2000)⁶

אליהו מספר ככתבו וכלשנו :

לא רחוק מרחוב היהודים בעיר העתיקה בירושלים הנקרא "די יידישע גאס"⁷ גרו הורי, משה מרדכי ורבקה שורץ בדירה קטנה. הדירה היתה קרובה למושב הזקנים ובו גרו גם הוריה של אמא וכן אחת האחיות של אמא ומשפחתה, משפחת ר' יהודה מינץ. בקרבת מקום היה מרכז מגורים קטן בשם "בית דוד"⁸. זוהי שכונה קטנה שנרכשה ונבנתה ע"י "הועד הכללי כנסת ישראל"⁹ שבתחילה היתה בחסותו של הרב שמואל סלנט¹⁰ זצ"ל ולאחר מכן בחסותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק¹¹ זצ"ל.

נולדתי בעיר העתיקה ביום שישי א' דר"ח מרחשוון התרע"ו (8 באוקטובר 1915). בבית היתה אחותי מלכה בת השנתיים. ניתן לי השם יקותיאל אליהו ע"ש סבא, אבא של אמא. למשפחת אמא היה מוניטין של שני דורות בעיר העתיקה בירושלים. אליעזר קליין ויהודה קליין הגיעו לירושלים מאודיסה בתחילת המאה התשע-עשרה. אין כל אינפורמציה אודותיהם רק שהם קבורים בבית קברות יהודי קטן על הר ציון בירושלים. הבן של אליעזר היה ר' יצחק איצ'יה קליין והוא הסבא של אמא, גם הוא עלה לירושלים בראשית המאה התשע-עשרה. בנו של ר' איצ'יה קליין היה ר' יקותיאל אליהו קליין ואשתו חנה, ולהם נולדו שלושה בנים: יוסף, אברהם, וגרשון. (אברהם נהרג ע"י ערבים ליד שער יפו), ושש בנות: (1) חנה רחל איזנברג, (2) טיבל טובה מינץ, (3) רשה סלוצקין, (4) פאיה (נפטרה צעירה), (5) דינה רוזנבאום היגרה לארגנטינה (6) ורבקה שורץ היא אמא.

⁵ כיום מקובל לאיית את השם שורץ בכתוב מלא "שוורץ", אולם אליהו איית את שמו "שורץ" ובהתאם להנחייתה של יונה, אשת אליהו, כך אייתתי גם אני. שמת לי לב שבהזמנה לחתונתם של יונה ואליהו אייתו בכתוב מלא "שווארץ" ואילו בתעודת סיום כיתה ז' הופיע השם "שחור" (כנראה ביוזמתו של מורה מסוים).

⁶ אליהו נפטר בארה"ב ביום כ"ב בסיוון תש"ס, (25 ביוני 2000) ונקבר ליד בתו עפרה בניו יורק. לרחובות בעיר העתיקה היו שמות רשמיים ולעיתים גם שמות יידישאים בפי האשכנזים. לדוגמא, מרחוב היהודים הסתעף רחוב שבו גרו בעיקר יהודים ספרדיים והוא נקרא בפי האשכנזים "די פריינקישע גאס". רחוב השלשלת נקרא בפי האשכנזים "די פינסטערע קלייטען" כלומר [רחוב] החנויות החשוכות, משום שהיה רחוב מקורה וחשוך.

⁸ "בית דוד" היא שכונה קטנה במרכז העיר, ברחוב טיכו סמוך לרחובות הרב קוק ויפו ונקראת על שם בונה השכונה דוד רייזן. קומה ב' של בנין השכונה בצדו הצפוני היא בית הרב קוק שנבנה מספר שנים לאחר בניית השכונה. השכונה הוקמה באיזור ערבי בשנת 1922 ובשנות העשרים לא יצאו תושבי השכונה מבתיהם בחשיכה מפאת סכנה.

⁹ "וועד הכללי כנסת ישראל" שנקרא קודם לכן "וועד כל הכללים" היה המוסד הראשי של אנשי היישוב הישן, שפעל גדולות במשך עשרות שנים, ועד מלחמת העולם הראשונה (1914-1918) היה למעשה המוסד המייצג של היישוב כלפי השלטונות התורכים. "הוועד הלאומי" ו"הסוכנות היהודית" היו הגופים המייצגים את היישוב היהודי כלפי שלטון המנדט הבריטי. "כנסת ישראל" היה כנויו הרשמי של היישוב העברי המאורגן בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי, וכשבת הנבחרים הישראלי הוקם, הוא נקרא "כנסת", סמל לרציפות מכנסת לכנסת.

¹⁰ הרב שמואל סלנט זצ"ל (1816-1909) רבה הראשי האגדי של ירושלים.

¹¹ הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל (1865-1935) הרב הראשי לישראל וגדול הדור.

היתה תקופה בראשית המאה התשע-עשרה שר' יצחק קליין היה לבוש בבגדים המקובלים בעדה הספרדית¹² וכן התפלל בבתי-כנסת ספרדיים, כי אסור היה לאשכנזים לגור בירושלים מאחר שגורשו ע"י התורכים והערבים. זה קרה בעקבות עליית רבי יהודה החסיד¹³ ותלמידיו ב-1700 כשקנו מגרש בירושלים ובנו עליו בית כנסת ובתי מגורים וקראו לשכונה "דיר אל אשכנזי"¹⁴ כלומר שכונת האשכנזים. מאחר שלא היה להם כסף לשלם, התנפלו עליהם הערבים, שרפו את הכל, וגרשו את האשכנזים. אז עברו האשכנזים לגור בחברון, בצפת ובטבריה.¹⁵ בראשית המאה התשע-עשרה, בהשפעתם של שתדלנים מקומיים על השולטן התורכי יצאה פקודה מטעם השולטן,¹⁶ לוותר על החוב ולהחזיר את האשכנזים לעיר כדי לעזור לפיתוחה.

¹² כך כותב פנחס בן-צבי גראייבסקי: בתקופה הראשונה ליסוד הישוב האשכנזי בירושלים הוכרחו בני עדת האשכנזים שבאו לארץ-הקודש להתחפש במלבושי הספרדים ומצנפותיהם למען יינצלו מקנאת הישמעאלים שהיו עויינים את ה"פרנקים" בשנאה כבושה מכבר. את היהודים האשכנזים כינו הערבים בשם "שֶׁכְנָזִי". בניגוד ליהודים הספרדים שקראו אותם "יהוד". ואוי ואבוי היה להם לאותם בעלי "אפו אל בּוֹרְנִיטוֹ" – בעלי הכובעים – אם פגעו בהם הישמעאלים, מיד קראו אחריו: שכנזי! דפּוּהוּ באבנים, בְּזוּהוּ, קללוהו והכוהו! ובפני בעל-תרבוש היו מרכינים ראשם. הפקחים שבהם [שבאשכנזים] היו מיד בבואם משליכים מעליהם את בגדיהם והיו לובשים: קפטן ארוך ורחב, מאריג צמר-גפן או חצי משי, ועליו חגורה גדולה ורחבה, אָזוּר בד. ועל הקפטן מעיל עליון, מה שקורין "גיובה", ארוך ורחב, עם שרוולים רחבים. ועל ראשם "לפה" מבד שחור, הכרוכה סביב לתרבוש האדום בכריכות רבות. ועל צווארם סוּדֵר ארוך לבן. ותלבושת הנשים אף היא היתה מיוחדת במינה: שמלת ארג מגוון, והעשירות – ברקמת זהב, ראשן כיסו במטפחת של צמר או משי סביב לפדחתן עד אחורי אזניהן. ובצאתן החוצה נתעטפו בסדין לבן. ועד היום עוד ישנו המנהג אצל החסידים שהכלה בהיכנסה לחופתה מחוייבת היא להתעטף בסדין לבן. מתוך "ספר ירושלים" בעריכת אפרים ומנחם תלמי, תל-אביב 1958, עמ' 206.

¹³ בשנת 1700 עלתה קבוצת של 1500 חסידים בראשותו של רבי יהודה החסיד והתיישבה בירושלים. עליה זו בתקופת התורכים סללה את דרכם של חסידי הבעל-שם-טוב לעלות לירושלים כשני דורות לאחר מכן.

¹⁴ "דיר שֶׁכְנָזִי" בלשון הערבית ההמונית. "דיר" בהקשר זה משמעותו בערבית שטח.

¹⁵ יצחק בן-צבי, הנשיא השני למדינה ישראל, כותב כי בשנת 1721 החרבו המוסלמים את בית הכנסת על שם רבי יהודה החסיד ונשארו האשכנזים בירושלים עם פחות ממניין והיו נספחים אל הקהילה הספרדית וכלפי חוץ מופיעים כספרדים מפחד השלטונות (סיני, לד, תשי"ד) אם כן אנו יודעים שר' יצחק קליין היה מאותם אשכנזים שהתלבשו כספרדים על מנת להשאר בירושלים. תמונות של סבו וסבתו של אליהו לבושים כספרדים מצורפות לספר (התמונות אינן מתוארכות אבל להערכתני הן מאמצע המאה התשע-עשרה). ירושלים, חברון, טבריה, וצפת נקראו "ארבע הארצות" ושיתפו פעולה ביניהן בגיוס כספים לחלוקה (אברהם יערי, "שליחי ארץ ישראל", ירושלים, 1997, עמ' 23-24).

¹⁶ לצורך קבלת רשיון בניה היה דרוש רשיון מיוחד מהשער-העליון, [בתורכית ובערבית נקרא השולטן Babiâli ותרגומו המילולי הוא השער העליון] הוד מלכותו השולטן. אישור בניה כזה נקרא "פִּיְמָן" [=מערבית ופרסית, צו מלכותי], ולצורך זה נשלח לקושטא הבירה ר' שלמה פ"ח [פ"ח הוא ראשי תיבות פיתוחי חותם, כלומר: מפתח, חורט]. ויש אומרים שאת האישור השיג דווקא רבי זלמן צורף בשנת 1836 מאת מוחמד עלי פשה, מושל מצרים. מכל מקום, בעיות מימון דחו את תחילת העבודות עד שנת 1855. דעה שלישית היא שהקאדי של ירושלים (שופט בית הדין המוסלמי) הוציא שטר פיטורין בשנת 1831 על כל החובות שהיו חייבים האשכנזים, בהסתמך על הודעתו של "שיך איל איסלם" משנת 1812 שבו הוציא הודעה לציבור המאמינים שאף אחד מבעלי החובות באיל-קודס אינו זכאי לתבוע את חובו מן האשכנזים שזה מקרוב באו. לדעתי יש מן האמת בכל שלושת ההסברים. כל אחד היה שלב בתהליך שיחרור האשכנזים מהחובות הישנים הללו. יש לזכור שעל

כך חזרו האשכנזים לירושלים; זאת על פי סיפורה של אמא. סבא ר' יצחק היה העשירי למניין האשכנזי, וכן היה חבר בחברה קדישא, ויחד עם מנהיגים אחרים¹⁷ הם קנו חלקה על הר הזיתים עבור האשכנזים ושמוהו שהאשכנזים יכולים לקבור את מתיהם ללא עזרת הספרדים.

אבא משה מרדכי נולד בטבריה למשפחה שאף היא הגיעה בראשית המאה התשע-עשרה ממקום שנקרא חַמְלִיָק-וואלִין שבאוקראינה. הסבא של אבא מצד אימו, ר' יהודה לייב, התיישב בצפת והיה ראש החברה קדישא במקום, ואחר כך עברה המשפחה לגור לטבריה. לר' שבח ואיטה שורץ נולדו ארבעה בנים: נתנאל מנדל, משולם, בנימין ומשה מרדכי (הוא אבא), ושתי בנות: אסתר והינדה. בנימין עבר לגור לירושלים. באמצעות אחיה של אמא, יוסף, שהיה אדם מאוד אינטלגנטי, ובאמצעות אחיו ר' בנימין שורץ שגר בירושלים, אבא הכיר את רבקה בת ר' יקותיאל אליהו ונשא אותה לאשה. וכך רבקה קליין מירושלים, אמא, נישאה לאבא, משה מרדכי שורץ מטבריה ועברו לגור בירושלים. מעניין, כדי לבקר את המשפחה בטבריה או להגיע לחגיגות ר' שמעון בר יוחאי במירון, שהיה ה"הוֹבֵי" [=תחביב] של אבא, היו רוכבים על פרידות שלושה ימים לכל כיוון כי לא היה רכב אחר. כך אבא רכב על פרד אחד ואמא רכבה על פרד שני עם שני ארגזים משני צדי הפרד, אחד לאחותי ואחד לי. מובן שרכבנו בשיירות עם חניות ב"חיאן"¹⁸ בשכם.

אזכיר כאן שלאמא היו חברות מהרובע הארמני, שבעזרתן למדה לסרוג ולארוג וכן עבודת מחט והכינה כיסויים למטה, לשולחן, ווילונות.

תחבורה

בהיותי ילד זכורני שה"תחבורה" היתה מבוססת על חמורים, פרדות ועגלות רתומות לסוסים. דודי ר' יהודה מינץ וכן בנו אברהם יצחק מינץ הי"ד (נהרג ע"י ערבים בהר הזיתים)¹⁹ מלאכתם היתה על הר הזיתים והשתמשו בחמורים להגיע למקום

מנת להשיג את כל אחד משלושת ה"שיחורורים" הללו היה צריך לשלם שלמונים (=בקשיש) מרובים, כלומר שוחד רב.

¹⁷יעקב יהושע כותב: "בימיו [של הראשון לציון הרב פאניזיל] קמו רבי יוסף ריבלין, יהושע ילין, ואי סולומון והביאו 'פירמאן' מאיסטנבול לעשות בית קברות מיוחד לאשכנזים..." ("בין מסורת להווה-במשכנות הספרדים בירושלים", חלק א', ירושלים, 1979, עמ' 174). הסיפור של מעבר החסידים מצפת לירושלים, מיד עם יסוד העדה האשכנזית בירושלים מאושש גם על ידי אברהם ב' ריבלין, ("ירושלים-תולדות הישוב העברי במאה ה-19", תל-אביב, 1966, עמ' 32).

¹⁸חיאן הוא מלון אורחים ערבי, פונדק.

¹⁹העיתון גירוסלם פוסט מיום 12 ביוני 1939 דווח על רצח זה כדלהלן: "אתמול בבוקר, תוך כדי עבודה ביחד עם אביו בבית הקברות היהודי בהר הזיתים, הותקף אברהם יצחק מינץ על ידי ארבעה ערבים, שהצליחו להוציא ממנו את האקדח שהחזיק ברשיון, ורצחו אותו. אברהם יצחק יצא לעבודה בהר הזיתים ביחד עם אביו יהודה ואחיו אליהו ב-6 בבוקר. שלושתם נפרדו לעבודות שונות במקומות שונים. אברהם יצחק ניהל שיחה עם ארבעת הערבים, כשלפתע, ללא התראה מוקדמת התנפלו עליו, הוציאו ממנו את האקדח ורצחו אותו. אביו ואחיו שעבדו בחלקות אחרות שמעו את היריות אבל לא יכלו לעשות דבר משום שלא היו חמושים. תרמילים ריקים של האקדח נמצאו במקום. כלבי גיטוש שהובאו למקום איבדו את ריח הרוצחים במרחק קצר ממקום הרצח". (תורגם ע"י גלעד).

עבודתם. חברו של אבא מאיר סגל מיבנאל היה בא לבקרנו רכוב על פרדה. בשנים מאוחרות יותר הגיע עם מכונית, לנו זה גרם הרבה עונג ונעימות לערוך סיור ברכב. בדרך כלל היו עגלות רתומות לסוסים כ"תחבורה" בעיר ומרכזם היה ליד שער יפו וליד שער שכס ולפעמים בשכונת מחנה יהודה. כדי להגיע ליפו היו משתמשים בדיליגנס (Diligence) עגלה יותר מהודרת²⁰ ואילו להגיע לגליל היו משתמשים בפרדות. לא היו כבישים ורק כאשר הבריטים כבשו את הארץ מהתורכים בשנת 1917 החלו לבנות כבישים. האוטובוסים הופיעו עם בואם של הבריטים.²¹ הנסיעה בעיר היתה משער יפו למחנה יהודה וניתן היה לעצור את האוטובוס בכל מקום שחפצת. הספסלים היו לאורך בתוך האוטובוס ולאט לאט השתפרו התנאים ונקבעו תחנות. התורכים פיתחו את רשת מסילות הברזל²² והבריטים הרחיבו ושיפצו אותם.

להורי היתה חנות מכולת קטנה ברחוב היהודים בעיר העתיקה מול הכניסה לבית הכנסת "חורבת ר' יהודה החסיד". מעניין שמתחת לחנויות אלה נמצא, אחר מלחמת ששת הימים, הרחוב הרומאי הנקרא "קרדו".²³ חנות המכולת לא החזיקה מעמד זמן רב ונסגרה, והורי עברו לגור בשכונת "בתי הורנשטיין"²⁴ ליד שכונת "זכרון משה" ו"אחוזה".

באותה תקופה אבא היה מחוסר עבודה ועשה כל דבר שעלה בידו כדי לפרנס ולקיים את משפחתו: מלצר בשמחות, כרז ציבורי (לא היה עדיין רדיו), מדביק מודעות בלוחות המודעות ברחובות, ומחלק את עתון ה"חבצלת" שפורסם ע"י

²⁰ דרך סלולה מיפו לירושלים המתאימה לעגלות הדיליגנס נפתחה רק בשנת 1869. המהנדס התורכי אשר עסק בסלילת הדרך לא הצליח לסיימה בזמן, והיה הכרח להביא מהנדס מוכשר ממנו, מצרפת, כדי שיגמור את סלילת הדרך בזמן. קיסר אוסטריה, הוא הקיר"ה [=הקיסר ירום הודו] פרנץ יוזף, בחוזרו מטכס פתיחת תעלת סואץ, חנך את הדרך החדשה. לפני כן ניתן היה להגיע לירושלים בהליכה בת מספר ימים או ברכיבה של 36 שעות. עם פתיחת הדרך החדשה עברו בדרך שתי עגלות ליום, האחת מירושלים והאחת מיפו, והמסע נמשך רק כ-10 שעות. דווח מעניין על כרכרות אלה מוסר יצחק וייסמן שהגיע באניה ליפו בראש השנה 1920. "בארץ בימים ההם נסעו מחיפה לירושלים בדיליגנס (כרכה) עם שלשה סוסים; מדי פעם החליפו סוס, כדי שסוס אחד ינוח. בכביש התורכי הנוסע היה מיטלטל עד יציאת המעיים". ("דרכי בעליה ובעבודה", קבוצת יגור, 1977, עמ' 66).

²¹ המכונית הראשונה הופיעה בירושלים בשנת 1908 על ידי צ'רלס גילדן האמריקאי.
²² מסילת הברזל הונחה וקו הרכבת בין ירושלים ליפו נפתח בתקופת התורכים, בין קצה לעשור של שנת תרנ"ג (1892).

²³ "קרדו" מלשון לב בלטינית, כלומר המרכז, הוא רחוב שנבנה בירושלים על ידי הרומאים לאחר החורבן.

²⁴ בתי הורנשטיין, שכונה מדרום לכרם אברהם, נבנתה בשנת 1905 ונקראה על שמו של הנדבן הרב דובער הכהן הורנשטיין שנפטר בשנת 1918. את ההתיישבות של איזור צפון ירושלים שמחוץ לחומות החל הקונסול הבריטי גיימס פין ששירת בירושלים 1863-1848. (James Finn 1806-1872). הוא רכש בשנת 1853 חלקת אדמה של כארבעים דונם (כעשרה אקרים), שנקראה בפי הערבים כרם אל חליל ושתורגם לעברית בשם "כרם אברהם". הקונסול ניסה לחנך ולהרגיל את תושבי ירושלים לעבודת כפיים ולעבודה יצרנית, ואולי בהזדמנות זאת גם להמירם לנצרות. בקרבת מקום לחווה חקלאית זו הוקמה בשנת 1920 שכונת כרם אברהם. בית הקונסול פין הנמצא כיום ברחוב עובדיה שימש את "משמר-העם" בראשית ימיה של המדינה, כמרכז פעילות "משמר-העם" באיזור צפון ירושלים, ואליהו לבטח שרת בבנין זה. רק הרבה שנים לאחר מכן בשנת 1874, הוקמה בסמוך שכונת "מאה שערים".

משפחת פרומקין, ידידי המשפחה. גד פרומקין בנו של עורך "החבצלת",²⁵ היה לשופט עליון יהודי (היהודי היחיד) בתקופת המנדט וגם הוא היה ידיד המשפחה.

כל זאת היה בתקופה לפני שאבא התקבל לעבוד במוסד "וועד הכללי כנסת ישראל". במשך הזמן אבא התקבל כעובד מתנדב ב"וועד הכללי כנסת ישראל" בהמלצת ר' לייב דיין זצ"ל. מאחר ואבא היה יליד טבריה הוא נשלח זמנית לפני חג הפסח לטבריה לפקח על הדייג בכנרת ועל הדגים שנשלחו לירושלים; זה נעשה ע"י המלחת הדגים בפחים והעברתם על גבי פרידות ירושלימה.

משפחת שורץ - טבריה

משפחת שורץ היתה ידועה בטבריה "ר' שְׁבַחֵס מִשְׁפּוּחָה" [=משפחת רבי שבח] מכמה סיבות: הראשונה, שלר' שבח היתה אחת האכסניות בעיר לעוברי אורח. השניה, אשת ר' שבח, איטה, היתה אשה מאד מוכשרת והיתה מומחית בטיפולים אורטופדיים, לא בתור רופאה, והיתה עוזרת לרבים עם נקע ביד וברגל,²⁶ שבר בצלעות, ברגליים, או בידיים. אבא וכן אחיו המבוגר ר' נתנאל מנדל שורץ למדו ממנה את המלאכה הזו והדוד נתנאל מנדל היה מומחה רציני ועזר לרבים ללא תשלום, ואילו אבא עסק רק במקרי נקיעת יד או רגל. ומעניין שתמיד באו אליו בדיוק ביום השבת אחר התפילה והוא עזר להם.

ומעל הכל התפרסמה המשפחה במסורת המשפחתית לעלות ולהשתטח על קברו של רבי שמעון בר יוחאי במירון בל"ג בעומר, ולהשתתף בשמחת "ההילולא דרבי שמעון". ר' שבח ובניו שימחו את הקהל ורקדו עמם ליד מדורות ההדלקה על קברו של בר יוחאי. מסורת זו נמשכה שנים רבות גם לאחר הסתלקותו של ר' שבח אבי המשפחה. ר' נתנאל מנדל, בנו בכורו של ר' שבח, המשיך במסורת מטבריה, ואבא ושאר בני המשפחה המשיכו במסורת מירושלים. כן השתתף במסורת זו ר' אליעזר שחור (עיברת את שמו) בנו של ר' נתנאל מנדל.

בימים קדומים היו יוצאים בשיירות, על פרדות, מירושלים למירון ומאוחר יותר שכרו אוטובוסים מיוחדים. בשביל אבא זו היתה חוויה מסורתית רבת ערך. אמא תמיד הצטרפה. במשך הזמן אבא התקבל כעובד מתנדב ב"וועד הכללי כנסת ישראל", וועד זה שימש כמוסד יהודי מוכר עוד לפני הפעילות של ה"סוכנות היהודית", הוועד טיפל בקהילה היהודית האשכנזית.

²⁵ ישראל דוב פרומקין (1850-1914) עתונאי עברי, ממקימי העתונות העברית בארץ ישראל. עורך, סופר, ועסקן ציבורי. עלה ארצה עם הוריו בשנת 1859 התחתן עם בתו של ישראל בק, בעל הדפוס בירושלים, והוציא לאור בירושלים את עתון "החבצלת".

²⁶ נשים יהודיות עסקו בתחום זה. ראו דוגמא נוספת לטיפול רפואי על ידי אשה דווקא "עד כי אנה ה' לידי אלמנה אחת מפראג ועשתה אלי תחבושת ורפואה" ("מסעות ארץ-ישראל לר' משה בסולה", ערך אברהם דוד, ירושלים, 1999, עמ' יד).

בתי הורנשטיין
 הורי עברו²⁷ לגור לשכונת "בתי הורנשטיין" שליד שכונות "זכרון משה"²⁸ ו"אחוזה"²⁹ להעברה זו נעזרו הורי על ידי גבאי כולל "וואלין", ר' נחום יפה ור' יצחק יואל מרגוליס, שגרו בשכונה. בשכונת "בתי הורנשטיין" גרו גם ר' מרדכי טפרברג (בעל היקב הידוע בירושלים "אפרת"),³⁰ משפחת בָּק (בוני בית הכנסת "תפארת ישראל-ניסן בק" בעיר העתיקה), ספיר (בעל חנות גדולה לבגדים), מוֹשֵׁיוֹף (מנהיג קהילתי) ועוד.

תושבי שכונה זו היו כמו משפחה אחת, גם בין המבוגרים וגם בין הצעירים. עד היום יש לי קשר עם מנחם טפרברג בעל היקב "אפרת". גדלנו יחד, הרגשנו את הגישה המשפחתית בכל שבת וחג, כגון שמחת תורה, כשהלכנו מבית האחד לביתו של השני ואף חזרנו בערב מוצאי החג ל"הקפות שניות". תמיד אחד עזר למישנהו.

שמירה

ב-1920 החלו מאורעות דמים כאשר ערבים בעיר העתיקה בירושלים ובסביבה התפרעו בצעקות "אֵידֶבֶח אֶל יְהוּד, אֲדוּלָה מְעַנָּא" ("שחט את היהודים, הממשלה אתנו"). בתקופה זו זאב ז'בוטינסקי³¹ אירגן את ההגנה הראשונה יחד עם חיילי הגדוד העברי המשוחררים. עקב זה הוא נאסר ונשלח לבית הסוהר בעכו. הייתי אז בן חמש ואחותי המבוגרת הייתה בת שבע, גרנו אז בשכונת "בתי הורנשטיין" ע"י בית הספר "למלי"³². באמצע הלילה ראינו את אבא מחזיק ענף עץ ויוצא מהבית. שאלנו אותו ביידיש "וּו גִּסְטֵעָה?" תשובתו היתה: "אֵיךְ גֵּיא אֵיךְ בְּשִׁינְעָן" (לאן

²⁷ בכל סיפורי ירושלים העתיקה והחדשה בתחילת המאה העשרים מופיע שהיהודים עברו דירות בתדירות גבוהה. הסיבה לכך נעוצה בחוק התורכי שאילץ את היהודים לעבור דירה מידי שנה או שנתיים. כך גם היה הנוהג ביפו. העברת הדירה נקראה מוחראם על שמו של החודש הראשון בלוח המוסלמי, הוא החודש הקדוש, שבו נערכה העברת הדירה. אולם מאחר והלוח המוסלמי מבוסס על שנת הירח שהיא קצרה בכאחת עשרה יום לעומת שנת השמש, ומאחר והלוח הנוצרי מבוסס במישרין על שנת השמש ואילו הלוח העברי מבוסס על שנת הירח ומותאם לשנת השמש ע"י עיבור השנה, הרי הלוח המוסלמי זז 11 יום בכל שנה וכל 32 שנה הוא עושה סבב שלם.
²⁸ שכונה בירושלים ממערב לשכונת "מקור-ברוך". נוסדה בשנת 1906 ונקראה על שמו של הנדיב סר משה מונטיפיורי.

²⁹ שכונה במרכז ירושלים מדרום לשכונת גאולה וסמוכה למחנה שנלר. נבנתה על ידי חברי אגודת "בני-ברית" בשנת 1908 וחבריה הטיפו ל"אחוזה" בין חבריה. בספר התקנות של חבריה הם מצהירים "ובאנו בברית לכוון לנו מקום מושב משנים עשר בתים, בית וחצר לכל אחד, עם בית כנסת הבנוי כמו רמים לתורה ולתפילה.... וקראנו שם המושבה שערי אחווה, למען יהיה השם הזה לנו לאות לטובה, כי מפעל זה יהיה לנו כמו שער גדול פתוח לרווחה".

³⁰ "אפרת" הוא היקב הראשון בישראל, ממוקם במוצא בכניסה לירושלים, נוסד בשנת 1870 על ידי משפחת טפרברג.

³¹ וולאדימיר זאב ז'בוטינסקי (1880-1940). סופר, עיתונאי, ממנהיגי הציונות העולמית, ממיסדי הגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה, מייסד התנועה הרביזיוניסטית ונשיאה.

³² אחד מבתי הספר הראשונים בירושלים ששימש בתחילתו גם כבית יתומים. הוא הוקם בשנת 1856 על ידי עליזה הרץ פון למל לזכר אביה שמעון פון למל. בית הספר הוקם חרף התנגדות הקנאים, ונפתח במעמד הפחה התורכי, הקונסולים, והראשון לציון. בית הספר הועבר מהעיר העתיקה לעיר החדשה בתחילת המאה העשרים.

אתה הולך? והוא ענה: אני הולך להגן עליכם). ענף העץ עצמו נמצא בין קני הסוף לכיסוי הסוכה, ואבא יצא לרחוב יחד עם כל הגברים באותו רחוב, הנקרא כיום רחוב ישעיהו (ע"ש ישעיהו פרס),³³ ועמדו להגן על השכונה. בתקופה ההיא הערבים השתמשו בפגיונות, סכינים ונבטים [מערבית]. כעבור זמן מה אבא חזר וסיפר כי מושל ירושלים סטורס³⁴ עבר ואמר להם לחזור לביתם. הביטוי של אבא "בְּשִׁיפְעוֹן" ליווה אותי עד שהצטרפתי ל"הגנה ב".

אני ובית"ר-תל חי

דבר אחר אשר ליווה אותי כל השנים עד שהגיעה ההזדמנות והצטרפתי לארגון הנוער בית"ר-ברית טרומפלדור. והמעשה שהיה כך היה: באחד הימים אמא שלחה אותי לחנות המכולת בשכונת "זכרון משה" לקנות כמה צרכי אוכל ובהם שעועית. בימים ההם לא היו שקיות נייר או פלסטיק והיו אורזים מצרכי מזון בעתונים ישנים. חלק מהשעועית נארז בחלק עתון של "הארץ לילדים", כשבאתי הביתה אבא לקח את דף העתון והקריא לי סיפור על מעשה גבורתו של יוסף טרומפלדור³⁵ וחבריו בתל-חי ושהוא נהרג ואמר לפני מותו: "טוב למות בעד ארצנו". זה ליווה אותי כל הזמן. ההמשך בא אחרי שנים, כאשר סיימתי את לימודי ב"תלמוד תורה מזרחי" והוצע לי ולחברים להצטרף לנוער של "בני עקיבא". הרב נריה³⁶ ז"ל היה אז המדריך הראשי של הסניף והוא היה גם השכן שלנו בשכונת "כנסת". אחרי מספר שבתות, אחר הצהרים, כשהיינו מבקרים ב"בני עקיבא", והנושאים שנידונו חזרו על עצמם כל הזמן וכן ארוחת "שלוש הסעודות", זה לא סיפק אותנו. שני חברים ואני החלטנו לנסות לבקר בכמה ארגונים אחרים, כך שבכמה שבתות אחר הצהרים ביקרנו בקני "השומר הצעיר", "הנוער העובד", וב"קהלת הצופים". כל אלה לא משכו אותנו כי בכל זאת היינו שומרי שבת ודת. וכך, בשבת הבאה נכנסנו למועדון בית"ר, שהיה ברחוב אגריפס, במרתף מלון פלטיין. כאשר נכנסנו קבלו אותי ואת חברי בצורה מאוד נעימה וצירפו אותנו לקבוצה לשמוע איך מועברת פעולה ומעניין שבדיוק באותו היום היתה המדריכה פנינה הורן והיא סיפרה את סיפור תל-חי על יוסף טרומפלדור. זה הזכיר לי מיד את הסיפור שאבא קרא בפני מעל דפי העתון "הארץ

³³ ישעיהו פרס (1874-1955) ניהל את בית הספר "למל" בירושלים במשך שנים רבות והיה גם פעיל ציבור בירושלים. חבר בוועד הלשון העברית. פרסם ספרי היסטוריה וטופוגרפיה של ארץ ישראל וכן ספר זכרונות.

³⁴ ס' רונלד סטורס Storrs (1881-1955) הוא עצמו איית את שמו שטוררס. המושל הצבאי הראשון בירושלים המנדטורית (1918-1926). תרומתו לעיר היתה בהוצאת חוקי בניה שהתירו לבנות רק ג' קומות ורק באבן. בניית אבן זו הצילה את ירושלים העברית מהרס הפגזות הלגיון הירדני במלחמת השחרור. גם הפקודה בעניין שימור המקומות הקדושים לכל הדתות תרמה לשימור אתרי יהדות. מיד לאחר הקמת המדינה שם הרחוב שנקרא על שמו הוסב לרחוב כורש משום שלא זכרו אותו לטובה.

³⁵ יוסף טרומפלדור (1880-1920) קצין וסמל לחלוציות העברית ולהגנה עצמית.

³⁶ הרב משה צבי (מינקין) נריה (1913-1995) עלה ארצה לירושלים בשנת 1930 במימון הרב א. י. קוק, למד בשיבתו והוסמך שם לרבנות. הוא הדיך בסניף "בני עקיבא" בירושלים ולאחר מכן כיהן כראש הסניף. הקים את ישיבת "בני עקיבא" הראשונה בכפר הרא"ה [על שם הרב קוק] בשנת 1939 והיה ראש רבני ישיבות "בני עקיבא" וחבר בכנסת השביעית מטעם המפד"ל, חתן פרס ישראל 1978. חיבר מספר ספרים הדנים בעיקר במשנתו של הרב קוק.

לילדים" כשהייתי ילד קטן. וכך מתחילה פעולתי בארגון נוער זה; התקדמתי מחניך רגיל עד לאחד המדריכים הראשיים בארגון.

מעשה נס בפח גלי

ביום חמישי אחד בחורף קשה, שלג וסערה בחוץ, אמא שאלה את אבא מה יהיה עם אוכל לשבת? תשובתו הייתה "ה' יעזור", ואמר כי הוא הולך "למאה שערים" אולי יזדמן לו מה שהוא. בין שכונות "בתי הורנשטיין" ו"מאה שערים"³⁷ היה שטח ריק פרט לכמה בתים ו"בתי וורשה"³⁸. הוא יצא תוך כדי סערת השלג בלי מטריה (למי היה דבר כזה?) בלי ערדליים או מגפיים, והלך בשלג עמוק לכיוון "מאה שערים". פתאום התחוללה סערה וליד אבא נפל פח גלי שעף מאחד הבתים, או המחסנים שבסביבה. אבא הרים את הפח ושם אותו מעל לראשו כדי להגן עליו מהשלג ושמו על כך, אך שמחתו היתה יותר מושלמת כאשר נכנס לשער "מאה שערים" צעק אדם אחד: "יהודי תמכור פח זה?" כמובן שתשובתו של אבא היתה חיובית וכאן השמחה היתה כפולה ובכסף הזה הכינו אוכל לשבת – ממש נס!

החינוך ב"חדר"

כפי שאמא סיפרה החינוך הראשוני שקבלנו אחותי מלכה ואני היה כשבקרנו בגן הילדים של "בני-ברית" בבית שהיה על יד "בית שטראוס"³⁹ שנבנה שנים מאוחר יותר; לי אין זיכרון מזה. כן אין לי זיכרון משני "חדרים" עם "רַעֲפָעס" לזמן קצר, רק זה שאחד ה"רַעֲפָעס" שמר לכל ילד קופסת גפרורים ושם חסך לנו את הפרוטות שהבאנו, כך שכעבור כמה שבועות היו לרשותי כמה גרושים. כמו-כן נשאר בזיכרוני שב"חדר" בבית הכנסת של שכונת "אחוה" חלקו כל שבוע לכל ילד רבע לחם להביא הביתה; זה היה זמן מלחמה.⁴⁰

החזן העולמי בשכונה – ז'בוטינסקי בשכונה

זכורני שביקר בבית הכנסת של השכונה החזן העולמי יוס'ה רזנבלט,⁴¹ השכונה כולה היתה "על הרגלים" והשמחה היתה גדולה. זוכר אני ערב שההורים ואני הלכנו

³⁷"מאה שערים" היא שכונה חרדית בירושלים. אחת השכונות הראשונות שנבנתה מחוץ לחומות העיר העתיקה בשנת 1874. נקראה על שם הפסוק "וימצא [יצחק] בשנה ההיא מאה שערים" (בראשית כו, יג). גם מחנה שנלר וגם חוות כרם אברהם קדמו להקמת השכונה בכ-20 שנה וממוקמים מערבה לשכונה.

³⁸שכונה במרכז ירושלים ממערב ל"מאה שערים". נקראה על שם בניה, כולם יוצאי וורשא. נבנתה משנת 1898 ואילך.

³⁹נתרם ונקרא על שמו של נדבן יהודי מארה"ב בשם נתן שטראוס (1848-1931).

⁴⁰מדובר במלחמת העולם הראשונה שנסתיימה בשנת 1918, אולם המנדט הבריטי עצמו נכנס לתוקפו רק ב-1 ביולי 1920, ועד אז היה ממשל צבאי בריטי. תחושת מלחמה נותרה באוויר גם אחרי הסיום הרשמי של המלחמה.

⁴¹יוס'ה רזנבלט (אוקראינה 1882, ירושלים 1933) חִיָּן ב-180 תקליטים, ונחשב לאחד מגדולי החזנים במאה העשרים. העלה את החזנות היהודית לרמה עולמית, בעיקר בשנות פעילותו בארה"ב.

לחצר בית הספר "למל" שהיה ליד השכונה, לראות מה קורה שם. ראינו קהל רב ואדם אחד מדבר בהתרגשות; נודע לי אחר כך שזה היה זאב ז'בוטינסקי, שחזר לירושלים לאחר ששוחרר מכלא עכו.

שכונת "כנסת"

לאבא היו שני חברים טובים עוד מילדות אחד מיבנאל בשם מאיר סגל-פוגל ששרת בצבא הטורקי והיה מבקר אותנו מפעם לפעם ואף הביא לנו דברי מאכל. חבר שני שהיה גם קרוב משפחה בשם צבי טפרברג, מגבעת-עדה ע"י בנימינה, שאף הוא היה מבקר אותנו תכופות והיה עוזר לנו. זכורני שבאחד הימים אמרו שהאנגלים מתקרבים לירושלים וראינו חיילים תורכים עוברים כל אחד בנפרד ומבקשים וצועקים "אֶקְמֶק יוֹק" ⁴²Ekmek yok בתורכית "אין לחם". חבל מאוד היה לעזוב את השכונה ותושביה אך נוכח עבודת אבא נאלצנו לעבור לשכונת "כנסת ישראל".⁴³ תפקיד אבא⁴⁴ בשכונה החדשה היה לדאוג לשלמות הבתים, תיקונם ואחזקתם וכן לדאוג לדיירים מתחלפים, וכמו כן לאסוף את שכר הדירה הפעוט ששלמו. היה הבדל עצום בין המקום הקודם למקום החדש. כאן ב"כנסת ישראל", לא היתה הרגשת משפחה. תמיד היה ריב על כל דבר קטן, שנאה וקנאה גם אצל המבוגרים והצעירים. היו גם משפחות טובות שניתן היה לשחק עם ילדיהם, אך נוכח הראייה שלי והרכבת המשקפיים תמיד לעגו לי וגרמו לי לפעמים לעוגמת נפש ובכי. התגברתי על כל זה למרות שהיתי ילד ביישן ושקט, צעצועים לא היו ונאלצתי למצוא בעצמי דרכי משחק אחר הלימודים.

גדלנו בבית של שני חדרים ומטבח. בהתחלה ללא מים זורמים וללא חשמל, זה סודר מאוחר יותר. בבית גרו ההורים, אחותי המבוגרת מלכה נחמה, אחי הצעיר יהודה לייב, אחותי הצעירה חנה איטה ואנוכי. ומעניין המקום לא היה קטן מעולם, והספיק לא רק לנו, אלא גם לארח חברים וקרובים וזאת ע"י פרישת מחצלות וכסתות על הארץ לשינה בלילות. למרות הצפיפות והחיים הפשוטים והרגילים הייתה השמחה שרויה בבית. כשעברנו לגור בשכונת "כנסת ישראל" נשלחתי לזמן מה ל"חדר" בעיר העתיקה, חדר שהיה קשור עם ישיבת "חיי עולם" וזה היה ברחוב חברון בעיר העתיקה. למה דווקא לשם? מסתבר שאבא היה קשור עם הגבאים של "חיי עולם" שאף נהלו את כולל "וואלין" שאבא השתייך אליו. יום יום עשיתי את דרכי לעיר ביחד עם עוד ילד בשם נפתלי. כדי לקצר את הדרך עברנו את הרובע הנוצרי, היינו עוברים בקירבת ה"טריפה גייעסל", דהיינו "סימטת הטריפה" ליד

⁴²סיפור ה-אקמק יוק חוזר על עצמו בהרבה מסיפורי היהודים שעברו את מלחמת העולם הראשונה בארץ וחוו את נסיגת התורכים. לדוגמא מאמרו של אשר ברש "אקמק" בספר "עלי אדמות", תל-אביב, 1936, עמ' 109-116.

⁴³"כנסת ישראל", היא שכונה במרכז ירושלים צפונה ל"נחלת אחים", נוסדה בשנת 1891 ונקראה על שם מיסדה "הוועד הכללי כנסת ישראל".

⁴⁴ר' משה שורץ, אביו של אליהו, שהיה אמרכל השכונה, נקרא בין אנשי שכונת "כנסת" בירושלים בשם "ר'ב משה דָּעַר לָאֶנְגֶּר" [=ר' משה הארוך/הגבוה]. כל בני המשפחה ובתוכם אליהו היו גבוהים במיוחד. המקור: דודתי חסידה גבריהו לבית רקובסקי בת השכונה שזוכרת את ר' משה ואת אליהו ומשפחתם.

כנסיית הקבר הקדוש,⁴⁵ וכאן כל פעם שעברנו אמרנו: "שקץ תשקצנו תעב תתעבנו כי חרם הוא" (דברים ז, כו) וירקנו שלוש פעמים – כך אמר הרבני לעשות.⁴⁶ הרבה לא אזכיר כאן פרט לכך שכשעמדנו על החצר הגבוהה של הישיבה ראינו את הנעשה על הר הבית ואמרנו בינינו כמה יפה יהיה כשיקום בית המקדש ונראה את הכוהנים והלוויים רצים בבית המקדש. עקב היותי תלמיד ב"חיי עולם" נאלצתי ללכת בשבת לביתו של הרב זאב מינצברג,⁴⁷ שהיה גר בעיר העתיקה בקרבת בית החולים "משגב לדך", "זיין פאר'ערין" להבחן מה למדתי במשך השבוע, והוא כיבד אותנו בממתקים.

כמו כן אני זוכר כמה קינאתי בילד נפתלי איתו הלכתי ללימודים בחדר כאשר לי לארוחת צהרים היו שתי פרוסות לחם טבולות בשמן עם כמה זיתים ואילו הוא היה מביא דג מלוח מטוגן עם לחם. מסיבות שאינני יודע למה, אולי מסיבות ביטחוניות או מי יודע למה, הוציאו אותי מחדר זה והעבירו אותי לחדר ע"י הבית בשכונת "מזכרת משה".⁴⁸ היה זה בית קטן על יד בית הכנסת ובו היו שלושה חדרים: א) ר' משה סלנט, ב) ר' חיים יששכר דוסטרובסקי, ג) ר' אלטר. אני הוכנסתי לחדר ב' אצל ר' חיים יששכר לשנה. כל הלימודים, שהיו תפילות וחומש, היו בידיש כגון: קומץ א' "או", בראשית "אונגער בְּשֶׁאֲפֵעֵן" וכו'. לכל רבני היו השיגעונות שלו לטיפול בילדים. חיים יששכר היה מאיים על ילד כי ירביץ לו בישבן עם בגדים ואם יתנגד בלי בגדים, או כדי להעליב את הילד היה פותח את כפתורי מכנסיו, כמובן זאת באם הילד עשה חטא. לר' אלטר היו שיגעונות אחרים. היה מעמיד בפינה עם שלט מעליב, ושם היתה לו חגורה "הקנצייק"⁴⁹ שהיה מרביץ בה מכות. פעם נקמנו בו כאשר הוא לא היה בחדר, לקחנו שום ומרחנו על "הקנצייק" כך שהעור התייבש וכאשר החל להכות החגורה התפוררה.⁵⁰

⁴⁵ רחוב בעיר העתיקה בירושלים בו נמצאת כנסיית הקבר המיוחסת לישו הנוצרי.

⁴⁶ השו: "פעם אחת אמר לי הדוד יוסף [פרופ' יוסף קלוזנר] בערך כך: 'בבית-ספרך, יקירי, ודאי מלמדים לך לתעב את היהודי [ישו] הטרגי והמופלא הזה, והלוואי שאינם מלמדים לך לרקרק בכל פה שעה שאתה עובר על פני צלמו או על פני צלבו'" (עמוס עוז, "סיפור על אהבה וחושך", הוצאת כתר, ירושלים, 2002, עמ' 80). בני הישוב הישן בירושלים נמנעו בכל דרך שהיא מלדון באתרים או במקומות של בני דתות אחרות שנחשבו בעיניהם "טומאת הגויים". בתפילת "עלינו לשבח" במשפט: "שְׁהֵם מְשַׁתְּחִים לְהֶבֶל נְרִיק... "נְרִיק' היא הנצרות המייצגת ריקנות ונתנו בזאת סימן מאחר והגימטריה של וריק וכן של יש"ו היא של 316. היהודים נהגו לירוק על הרצפה כשאמרו זאת. במספר בתי כנסת תמצאו הוראות לא לירוק על הרצפה ומקורו של מנהג זה מצוי בנְרִיק. הצנזורים קיצצו משפט זה מן הסידורים ורק לאחרונה מוסיפים משפט זה מחדש לסידורים. הַבִּ"ל היא האיסלם כפי שהראתי בהערה 108.

⁴⁷ הרב ישראל זאב מינצברג (1895-1962), רבה של העיר העתיקה בירושלים עד נפילתה בשנת 1948.

⁴⁸ שכונת "מזכרת משה" ממוקמת במרכז ירושלים מדרום למחנה יהודה. נוסדה בשנת 1883 ונקראה על שמו של משה מונטיפיורי.

⁴⁹ מאויית גם "קאנטשיק" (מילה ביידיש) הינו שוט הצלפה רוסי מעור לצרכים חינוכיים. בשוט כזה השתמשו המלמדים בחדרים בכל מזרח אירופה. יתכן שמקור המילה הוא מתורכית Kamci (=שוט).

⁵⁰ כבר שלום יעקב אברמאויץ, הוא מנדלי מוכר ספרים, בספרו הראשון "משפט שלום" (וילנא, 1860, עמ' 78 בהערה) העוסק בחינוך יהודי במאמר "אם יש צורך בדבר להכות ילדים אחור, ולדכותם בפני ילדים חבריהם?" אומר: "ובישראל נתפשט המינהג להכות בכל ערב שבת קודש, שהוא יום האחרון מששת ימי המעשה, בסוד 'חכם באחור ישבחה'". ברור כי חנוך ילדים כלל שימוש בחגורות עור

אני הייתי ילד טוב ממושמע ולומד, אך סבלתי אישית, הראייה שלי לא הייתה טובה, זאת עוד מלידה, והתקשתי בקריאת אותיות קטנות ולכן הרכבתי בתקופה ההיא משקפיים. זאת הייתה תופעה מוזרה שילד קטן מרכיב משקפיים כך שלעגו לי וקראו לי שמות כגון: "קאסֶזְקֶר", "בְּלִינְדֶר" ואף שברו את משקפי מספר פעמים.⁵¹ זה הכאיב לי מאוד אך לא יכולתי לעשות נגד זה דבר. בסוף שנת הלימודים אצל ר' אלטר הוקפצתי שתי כיתות לבנין ישיבת "עץ-חיים"⁵² בחדר שקראו לרבי "דָּעֶר רוֹסִיֶשְׁר", אדם אכזרי וחסר רגש. המשגיח הכללי היה ר' אריה לוי זצ"ל. הרבי הרוסי הזה התנכר לי ותמיד אמר לי כי אני עיוור. כל הזמן הבלגתי עד שיום אחד אמר לי לקרוא רש"י והתקשתי, הוא החל לצעוק עלי בעלבונות, "אתה עיוור, אתה לא צריך ללמוד תורה, אתה צריך להיות חֲנֻנִי ובסוף אתה צריך למות", קמתי בבכי ניגשתי אליו תפשתי לו את זקנו הארוך ואמרתי לו "אתה תלך למות" וברחתי מהחדר הביתה בבכי. באתי הביתה ובכיתי, ניגשתי לאמא ואחר כך לאבא. סיפרתי מה היה ואמרתי בשבילי החדר מת, אני לא הולך יותר לחדר. ר' אריה לוי בא לביתנו ובקש שאחזור ואני סירבתי וזה היה סוף החדר, בו לימדו רק בידיש.

הורי העבירו אותי ל"תלמוד תורה מזרחי" ששם למדתי מכתה ד' עד סיום כתה ח'. זה היה בית ספר רגיל שבו לימדו את כל נושאי הלימוד, הכל בעברית. כל תקופת בית הספר העממי הייתי קשור מאוד לבית ולשכונה, ועזרתי להורים כמה שיכולתי. הרבה חברים לא היו לי פרט לכמה בשכונה. היינו נפגשים על השדה הריק שליד השכונה או בערב ליד ה"לוקס".⁵³ היו לי כמה חברים מבית הספר, בעיקרם מהעדה הספרדית ואנו התיידדנו מאוד. בית הספר "תלמוד תורה מזרחי" היה מאוד מעניין ומאוד אהבתי ללמוד אבל לא התעריתי מדי בשום ענין. יתכן כי הייתי ביישן. שחקנו כדור רגל. ערכנו טיולים בסביבת ירושלים, עין-פארה,⁵⁴ עין-פָּרְס, מוֹצָא,⁵⁵ וכן נסיעה חד פעמית לתל-אביב ל"יריד המזרח". כאשר הגעתי לכתה ח', בית הספר, שהיה ברחוב החבשים ליד "בני-ברית", עבר למקום חדש. בית הספר "תחכמוני" עבר לבנין בשכונת "מקור-ברוך".

הפסוק "חושך שבטו שונא בנו" (משלי יג, כד) היתה נר לרגלם של המחנכים, וחלק מהמוסכמות החברתיות של אז.

⁵¹השפה משתנה ואיתה הביטויים המעליבים למשקפופרים. הנה מציינת העיתונאית ליסה פרץ את עדותה של מרואינת אחת בהקשר לכך שהיא הרכיבה משקפיים בילדותה: "חרפות וגידופים בסגנון 'אבו ארבע', 'זכוכית מגדלת', 'תחתית של בקבוק קולה' היו מנת חלקי כל ימות בית הספר היסודי", מתוך "למי קראו אבו ארבע?!" מעריב, 30 באוגוסט 2002.

⁵²ישיבת "עץ חיים" היא אחת הישיבות הוותיקות ביותר בירושלים של העדה החרדית (אשכנזים). היא הוקמה בשנת 1841 בעיר העתיקה ועם גמר בנינו מחדש של בית הכנסת ה"חורבה" בשנת 1864, היא מוקמה בבנין ה"חורבה", והועברה לעיר החדשה עם נפילת העיר העתיקה במלחמת השחרור (1948). בין מוריה שימשו גדולי הרבנים בירושלים כגון הרב שמואל סלאנט, והרב איסר זלמן מלצר.

⁵³מנורת ה"לוקס" המודרנית היא מנורת נפט שהומצאה בשוודיה בשנת 1901, לשימוש פנימי וחיצוני, ונתנה אור רב, והיתה בשימוש רב ביישוב בארץ, באיזורים שלא היה בהם עדיין חשמל. דגם מוקדם, שגם הוא נקרא לוקס, הותקן ביקבי ראשון לציון כבר בשנת 1890.

⁵⁴מעייין גדול באפיק וואדי פארה (נחל פרת) כ-8 ק"מ צפונית מזרחית לירושלים.

⁵⁵שכונה בדרום מערב ירושלים שנבנתה במקומו של כפר ערבי נטוש ממלחמת השחרור. בהר מעל כפר זה שוכן בית החולים "הדסה".

⁵⁶יישוב כפרי קטן כ-5 ק"מ ממערב לירושלים על אם הדרך לשפלה.

באב תרפ"ט נערכו פרעות וערבים התנפלו בחברון והרגו יהודים בבתים ובישיבת חברון, באותה שבת בבוקר בא צעיר לבית הכנסת שלנו ב"בתי רנד"⁵⁷ עם אקדח קטן בידו (כיום אני יודע שזה היה ברואניג 1/4) והכריז כי המצב קשה ויש להתגונן, כולנו אספנו אבנים ושמונו אותם על מרפסות קומה ב' של הבתים שמא יתנפלו עלינו, הכל עבר בשלום בשכונה. אחרי הרצח בחברון קבלנו לכיתה שלנו שני תלמידים מחברון שהוריהם נהרגו, הבן של סלונים והבן של ריזמן, זה היה מאוד מרגש וכואב, אבל נהגנו אתם בצורה המתאימה ביותר.

בלילות חורף קשים של גשמי עז, קרח ושלג היינו מצטופפים בבית סביב השולחן ומנורת הנפט הגדולה, שנקראה "בְּלִיץ לִזְמַפּ", ושמשה גם למאור וגם לחימום. אבא היה מקריא לנו סיפורים תנ"כיים ולימד אותנו תורה ביידיש, על פי מאמרים שהופיעו בעתון היידישאי אמריקאי "דְּעֵר פֿאַרְווערְטס"⁵⁸ שאבא היה מקבל במוסד העבודה שלו. בתקופה מיד אחר חנוכה היה המוסד של אבא "וועד הכללי כנסת ישראל" שולח דאר תעמולה לאיסוף כספים בארצות אירופה ואמריקה, ובלילות חורף קשים היו מביאים את החומר הביתה וכל המשפחה הייתה ממלאת את המעטפות ומכאן לדאר. לפעמים אף הייתי מצטרף במשרד לעזרה זו וקבלתי 5 גרושים כפיצוי.

בשנת 1925 כאשר חגגו את הנחת אבן הפינה לאוניברסיטה העברית⁵⁹ אמא לקחה את אחותי ואותי והלכנו ברגל להר הצופים. הכביש היה מלא אנשים וההתעניינות היתה רבה. היה נעים לראות את כל הקהל נוהר להר הצופים.

משפחתנו היתה מאוד מסועפת, לא רק בירושלים אלא בכל הארץ. כל מי שהיתה לו בעיה היה בא אל אבא להתייעץ וע"י כך הכרתי את המשפחה, וכאשר גדלתי הייתי עורך ביקורים במרחבי הארץ. בשכונה שגרנו, שכונת כנסת ב', גרו אנשים מאוד חשובים ונעימים כגון אחד המקובלים ר' שמעון לידר-הורוביץ,⁶⁰ הרב אריאלי⁶¹ רב השכונה, ובתקופה מסוימת הרב נריה ראש ישיבת "בני עקיבא". גם משפחת הרב גורן⁶² שנקראו גורונצ'יק היתה גרה בשכונתנו.

⁵⁷שכונה במרכז ירושלים, מדרום למחנה יהודה, נקראה על שם המייסד, הרב מנדל רנד מגליציה. נבנתה בשנים 1907-1910.

⁵⁸"דְּעֵר פֿאַרְווערְטס" נוסד בניו יורק בשנת 1897 כעתון סוציאליסטי יהודי. בשיאו, בתקופת מלחמת העולם הראשונה, התפוצה הגיעה לכ-200,000 עותקים ביום, באחת עשרה מהדורות איזוריות. הפארווערטס היה גדול העיתונים היהודיים בארה"ב, ובתקופת השיא, תפוצתו היתה אף גדולה מהניו-יורק טיימס.

⁵⁹האוניברסיטה העברית בירושלים נחנכה במעמד הלורד בלפור, הרב קוק, וגדולי האומה באמפיטיאטרון שבהר הצופים בירושלים בראשון באפריל 1925.

⁶⁰ר' שמעון צבי הורוביץ ביחד עם ר' חיים ליב אויערבך הקימו בשנת 1906 ישיבה קבלית בירושלים בשם "שער השמים". ר' חיים ליב הוא אביו של ר' שלמה זלמן אויערבך מגדולי הדור.

⁶¹הרב יצחק אריאלי (1897-1974) יליד ירושלים, בנו של הרב אביגדור זמבראווער, היה רב שכונת "כנסת ישראל" בירושלים, ממייסדי ישיבת "מרכז הרב" והמשגיח הרוחני בישיבה. מחבר הספר "יעניינים למשפט" על הש"ס וחתן פרס ישראל תשכ"ו (1966) בספרות תורנית.

⁶²אלוף הרב שלמה גורן (גורונצ'יק) (1919-1994) הרב הראשי לצה"ל, לאחר מכן הרב הראשי לתל-אביב ולבסוף הרב הראשי לישראל. חתן פרס ישראל תשכ"א (1961) חיבר מספר ספרים ומאות מאמרים.

בר המצווה שלי

ביום ב' דראש חודש מרחשוון תרפ"ט (1928) התקיימה חגיגת בר המצווה שלי. בימים ההם לא שמו דגש על חגיגות כאלה כפי שזה נעשה היום, ואילו מושג בת המצווה לא היה ידוע כלל בירושלים. בשבת לפני כן עליתי לתורה כ"מפטיר", אך בהיותנו שייכים לבית הכנסת החסידי "בתי רנד" לא נהוג היה לקרוא את ההפטרה בקול כפי שזה נעשה בבתי כנסת ה"פרושים"⁶³, כך שקראתי את הברכות בלבד ובשקט את ההפטרה. הורי ערכו סעודה חגיגת בבית לקרובים, מנהיגים נכבדים, ורבנים. התכוננתי לדרוש בעל פה דרשה גדולה שלימדני מר מרדכי אוסטרובסקי, המורה שלי מ"תלמוד תורה מזרחי" והנה, כאשר הייתי בראשית הדרשה החלו הרבנים החסידים לשיר ולא נתנו לי לגמור את הדרשה.⁶⁴ אני אישית נפגעתיו אך קבלתי זאת. אמרו לי כי עלי לשתות "שְׁנַאפֶס" ומלאו לי כוס ואחרי השתיה כמעט התעלפתי.

בשנה האחרונה בבית הספר היה מחנך צעיר בשם מרדכי איש-שלום,⁶⁵ אדם מאוד נעים ומקובל. תפקידו היה נושאי חברה וספורט וכל תלמיד טוב היה מומלץ על ידו להתקבל כחבר ב"בני עקיבא". אכן, הצטרפתי לארגון זה. בגרתי, וסיימתי את "תלמוד תורה מזרחי" ורצוני היה להמשיך את הלימודים בסמינר "מזרחי" למורים. אחר ביקור בסמינר נוכחתי שזה לא עבורי והלכתי לחפש מקום אחר. אז נפתח קורס תיכוני למסחר בבית הספר "כיי"ח" ("אליאנס") ואף על פי שהשפה האנגלית היתה ידועה לי רק בצורה מועטת התקבלתי לבית הספר ושם למדתי שלוש שנים. נוסף על הלימודים הרגילים למדנו אנגלית, צרפתית, עברית וערבית. רוב השיעורים המקצועיים היו באנגלית. התלמידים היו בנים ובנות.

מאז הצטרפתי לבית ספר זה חל בי שינוי, לא הייתי יותר הילד הביישן אלא מאוד ער, פעיל ומעשי כך שהכיתה מינתה אותי לראש וועד הכיתה. גם המורים והמורות חיבבו אותי. אציין כי אחד המורים בעברית היה העו"ד צבי שוורץ אביה של רחל דיין. הוא הזמינני לביתו והוא שערך לנו טיולים בעמק ובקיבוצים. דעתי המפלגתית היתה שמאלית (מפא"י). בדרך כלל הייתי תלמיד טוב וזאת למרות ראייתי הקצרה, תמיד ישבתי בשורה הראשונה קרוב ללוח וזה עזר לי. ארגנתי קבוצת תלמידים מכל בית הספר התיכון ויחד שמענו הרצאות בנושא היישוב, ההתיישבות, הציונות, וירושלים. בין המרצים היו מר ישעיהו פרס, מר יצחק בן-צבי,⁶⁶ מר צבי שוורץ,⁶⁷ ומר בן-ציון נתניהו⁶⁸ ועוד. היינו נפגשים פעם בשבוע

⁶³שתי עליות גדולות היו לארץ לפני עליית הבילויים בשנת 1882, עליית החסידים בשנת 1777 ועליית הפרושים בשנת 1809. הפרושים נקראו כך משום שפרשו מתענוגות העולם הזה באירופה ועלו ארצה. הפרושים היו "מתנגדים" שהלכו בעקבות הגר"א, בניגוד לחסידים.

⁶⁴השוו: "מנהג ישראל תורה שהדרשה שהחתן דורש אין מניחים לו לגמור, דהמסובין מפסיקין אותו ע"י שיתחילו לזמר" (יוסף לעווי, "מנהג ישראל תורה", ניו-יורק, תשס"ב, חלק ד, עמ' קצח).

⁶⁵יתכן ומדובר במרדכי איש-שלום (1902-1991) ראש עיריית ירושלים בין השנים 1959-1965.

⁶⁶יצחק בן-צבי (שמשלביץ) (1884-1963), סופר, הוגה דעות, ומנהיג בתנועת העבודה, היה הנשיא השני של מדינת ישראל.

⁶⁷עורך דין ירושלמי, אביה של רחל דיין, אשתו הראשונה של משה דיין.

להרצאות אלה. עם התחלת לימודי בתיכון עזבתי את ארגון "בני עקיבא" והצטרפתי לתנועת בית"ר (ראה נושא בית"ר), וכן לפי המלצת המורה להתעמלות מר יוסף בר-נון הצטרפתי לאגודת "מכבי".

"מכבי"

ב"מכבי" עסקתי בהתעמלות רגילה, בריצה למרחקים ארוכים, בהדיפת כדור ברזל ובתרגילים רגילים. הקבוצה הירושלמית שלנו השתתפה בתרגילים הכללים של המכביה הראשונה ב-1932. הגענו לתל-אביב לגמנסיה "הרצליה" שהיתה אז ברחובות הרצל ואחד העם, לבושים תלבושת "מכבי", חולצה כחולה בהירה, ומכנסים לבנים וצעדנו בסך. צעדנו עם כל האגודות לאורך רחוב אלנבי ובן-יהודה לאיצטדיון. רחוב בן-יהודה לא היה אז בנוי ונאלצנו לצעוד בחולות. היתה התרגשות רבה להשתתף במאורע כזה.

בינתיים, בהיותי חבר ומדריך בבית"ר שוחחנו רבות על המצב בארץ. בסיום אחת השיחות ניגש אלי אחד החברים והזמינני לטיול ברחוב. טיילנו, ואז הוא העלה שוב את שאלת הביטחון, שוחחנו ונזכרתי כשהייתי ילד קטן אבא יצא עם ענף עץ ואמר שהוא הולך להגן עלינו, ואמרתי לו כי צריך להתארגן להגנה ואז שאלני באם אני מוכן להצטרף לארגון כזה ותשובתי היתה חיובית. נפרדנו באומרו כי הוא יחזור אלי (ראה היסטוריית "ההגנה"). פגישה זו הביאה אותי לידי כל מיני מחשבות, כיצד ואיך זה עובד, מה ומי, אבל כל זה נשאר לא ברור עד אשר יום אחד כעבור שבועיים נפגשתי עם אותו חבר שבינתיים ערך חקירות אודותי. המשכנו לשוחח, ולבסוף הוא אמר לי לבוא בלילה למקום מסוים, לדפוק על הדלת ולהגיד מילה מסוימת כ"קוד" (=סיסמה) וכך עשיתי. כל זה היה סודי ומסתורי באמרי את ה"קוד" אחר שלוש דפיקות הדלת נפתחה. היה במקום חושך גמור והוא לקח אותי ביד והושיבני על כסא בלי לדבר. דבר אחד שאני זוכר עד היום זה תיקתוק שעון הקיר "תיק-תק, תיק-תק". אחר זמן קצר נלקחתי ע"י מי שהוא והובלתי לחדר סמוך. בחדר זה האור היה על פני, סנוור אותי ולא ראיתי מאומה. ממולי כנראה ישבו כמה אנשים, כמה לא ראיתי. שאלוני כמה שאלות באם אני יודע לאן באתי? ובאם אני מוכן להצטרף? תשובותיי היו חיוביות ונאמר לי שאני אשמע תוך כמה ימים, אך עלי לשמור בסוד את הפגישה. עזבתי את המקום תוך התרגשות והרגשת כבוד שאני עומד להיות חבר בארגון "ההגנה". אז לא ידעתי כמה ארגוני הגנה יש; זאת למדתי יותר מאוחר.

⁶⁸בן-ציון נתניהו (1910 -) מעורכי האינציקלופדיה העברית, פרופ' להיסטוריה, פרסם ספרים חשובים על דון יצחק אברבנאל, על יהדות ספרד לפני הגירוש, ועל זאב ז'בוטינסקי. אביו של יונתן נתניהו גיבור אנטבה, ושל בנימין נתניהו ראש הממשלה לשעבר.

כעבור ימים ספורים פגשני החבר שמח ועליו והודיע לי כי התקבלתי כחבר⁶⁹ אך עלי לחזור למקום שנית ושוב נתן לי "קוד". הכניסה היתה שוב כמקודם, הוכנסתי לחדר וראיתי לפני מספר אנשים, שולחן קטן ועליו מפת ארץ ישראל, דגל ציוני, ואקדח ושאלוני באם אני מוכן להישבע אימונים? תשובתי היתה חיובית, וזה שהשביע אותי היה בן דוד שלי גרשון סלוצקאי. אחר מכן נאמר לי כי בימים הקרובים יקראו לי לפעולה, וכך היה. מישהו הודיע לי לבוא למקום מסוים עם "קוד". זאת היתה הפגישה המעשית הראשונה שלי עם "ההגנה". אני גם זוכר ששם המפקד שלי היה יונה אפל. וכך החלו הפעולות השבועיות באימונים. בערב חג הפסח או תקופה מאוחרת יותר היינו מגויסים בעמדות שונות לכמה שעות בכל יום. בו בזמן שהייתי עסוק בפעילות בבית"ר הייתי גם עסוק בפעולות ב"הגנה" למרות זאת לא זנחתי את לימודי בבית הספר, ואף גייסתי חברים וחברות לבית"ר ואף ל"הגנה". בירושלים התקיימו כנסי ספורט של בתי הספר בעיר וגם כאן לקחתי חלק בריצת 800 מטר ובהדיפת כדור ברזל, נושא שעניין אותי מאוד.

בעת אחת עברתי ב"הגנה" ובבית"ר קורס למדריכים ביוזמת ז'בוטינסקי, בפיקודו של ברוך בלנקלפלד והיינו מאוד פעילים ביום תל-חי. נסענו לתל-חי לעלות על קברו של יוסף טרומפלדור וחבריו, ופעם אחרת עלינו על קברה של שרה אהרונסון⁷⁰ בזכרון-יעקב. כמו כן השתתפתי בכנס הארצי בתל-אביב. בפסח היו ממש פרעות מטעם הארגונים השמאליים.

ב-1934 גמרתי את בית הספר התיכון והלכתי לאוניברסיטה העברית על הר הצופים ללמוד מדעי היהדות אך נוכח התעסוקה בכל הארגונים נאלצתי לעזוב. לקחתי חופש ונסעתי לקרובים לחיפה למשפחות מצד אמא, בערל רבינוביץ ובנו צבי, שהיו מהנדסים וערכו את המדידות והפרצילציה על הכרמל, הצטרפתי אליהם ועזרתי ככל האפשר.

הספקה וחלוקת מים בשכונות "כנסת" היו שלש שכונות "כנסת": "כנסת ישראל הישנה", "שכונת כנסת ישראל ב"ו" ו"כנסת ישראל החדשה". את החדשה בנו בתקופת מגורינו ב"שכונת כנסת ישראל ב"ו". זכורני טכס הנחת אבן הפינה כאשר הרב קוק זצ"ל הניח את אבן הפינה. הבעיה העיקרית בשכונות היתה מצב המים, בכל שכונה היה בור מים שנאספו ממי הגשמים וזה לא סיפק את הצרכים. לא היה סדר וארגון ואבא ארגן וסדר את

⁶⁹השוו: "איך התגייסתי? כמו בסיפורים. אחרי שהבעתי את רצוני בפני החברים הקרובים שלי להתגייס ל"הגנה". הגיע אליי באחד הימים קשר באמצעות חבר שלחש לי באוזן לבוא בלילה לבניין קופת חולים. היה זה לילה חשוך והמקום היה שרוי באפלה מוחלטת. הגעתי לשם, ונאמר לי ללכת לעבר אחד החדרים, שחלונותיו היו מכוסים בבדים שחורים. גיששתי את דרכי לשם, פתחתי דלת והופתעתי לגלות שהוא מואר. התאורה החזקה שבו כוונה היישר לעיניי, כך שלא ראיתי את מי שדיבר אליי. הוא קרא את הצהרת האמונים, אני חזרתי אחריו, הנחתי את ידי על אקדח ותנ"ך שהיו על השולחן... (יצחק קופ, "גדוד 'מכמש' בקרבות ירושלים", ירושלים, 2002, עמ' 27).

⁷⁰שרה אהרונסון (1890-1917) ממפקדות ארגון "ניל"יי" [נצח ישראל לא ישקר] (שמואל א, טו, כט) שריגלו לטובת הבריטים ונגד התורכים במלחמת העולם הראשונה. התורכים גילו את הרשת, עינו את שרה במשך ארבעה ימים, ולבסוף היא התאבדה.

חלוקת המים. בבתים לא היו מים זורמים, וחדרי השירות היו בקצה השכונה. כאשר העירייה החלה בהזרמת מים ע"י רשת צינורות, קבעו צינור וברז במקום מרכזי בשכונה שהיה תחת פיקוחו של אבא אך לא תמיד הגיעו לשם המים והיה צורך למצוא דרכים להשפיע על פקחי המים העירוניים לספק יותר מים לשכונה ותמיד עשו זאת בחצות לילה.

וכאן סיפור הקשור עם חלוקת המים בשכונה. דומני שזה היה ב-1927 בחג הפסח אבא נקרא ונתבקש להכין אוכל ולהביאו לקבוצת יהודים מפרס שהגיעו ברגל, ונמצאו בבית התבשיל "אָרְלִיך" ב"מאה שערים". מיד גויס האוכל המתאים בעזרת אמא והשכנים והועבר ל"מאה שערים" וכך היה כל ימי החג. התעוררה שאלת מגורים ועבודה להם. מקום מגורים סודר להם בכפר השילוח (סילוואן) דרומית מזרחית לעיר העתיקה, ואילו לגבי העבודה הם הפכו לשואבי המים בשכונה. כל שכן הכין פחים למים והפרסים היו ממלאים אותם ומעבירים אותם לבתים תמורת תשלום זעום. דווקא בערבי שבת וחג, המים הגיעו בחצות, ולא היתה ברירה אלא למלא את הפחים בלילה, כדי לחלקם בבוקר. נטל זה נפל על אבא שעמל קשה בעצמו לְמַלְאוֹת את הפחים. תמיד היה ריב כאשר הנושא היה קשור עם מים; זה קיבל יותר וזה קיבל פחות. במשך השנים הותקנו צינורות נוספים ואחר כך אף הוכנסו לבתים.

תקופת ה"לוקס"

כדי להאיר את איזור השכונה (חשמל טרם היה), היה בקצה החצר עמוד ועליו "לוקס", זוהי מנורה מיוחדת שכל יום היה מופיע איש העירייה ומדליק אותה. מקום זה שהיה מואר אף שימש מקום משחקים לילדים בערב. בחצר היה גם תנור מצות של ר' חיים ישראל הלפרין שהיה עסוק באפיית מצות החל מחודש טבת. ריחות האפיה היו מלאי טעם ונעימות. באחת השנים עבדתי בתנור בתקופות החופש. תמיד נהנינו לראות כיצד מכינים את המצות ואף לזכות לקבל חתיכת מצה טרייה. ליד התנור היה מחסן שאבא הכין אותו לצורך שמירת הסוכות של השכונה וכאשר הגיעו הימים הנוראים היו מוציאים את חלקי הסוכות, עצים, קני סוף וכו' והם הוחזרו למחסן אחר חג הסוכות. כאמור חשמל טרם היה והשתמשו במנורות נפט להאיר את הבית ופתילות נפט לבישול, אחר כך בא הפרימוס לבישול. אבל אחת השיטות הישנות היה התנור הקטן שעליו היו מכינים את החמין לשבת. תנור זה עמד במקום קטן בפנינת המטבח. את החמין היו מכסים ע"י "טשוֹלְגֶנט שְׂמֵאָטֶעס", סמרטוטים לצורך כיסוי החמין. אלה היו כמו כרים. בקרבת מקום היה תנור בשכונת "אוהל משה"⁷¹ והיו לפעמים מביאים את החמין לתנור ביום שישי ואוספים אותו ביום השבת אחר התפילה.

⁷¹שכונת "אוהל משה" נבנתה במרכז ירושלים בשנת 1883 ונקראה על שמו של הנדבן משה מונטיפיורי.

נשואין

טכסי נשואין היו נערכים ביום שלישי בשבוע ועל פי רוב ביום שישי. לפני שהחלו לערוך טכסי נשואין בבתי המלון, היו עורכים את החופה ביום שישי בצהריים באיזה שהוא אולם, והמשפחה התכנסה לשבת בבית ההורים. ערכו קידושא רבא בבית הכנסת ובמוצאי שבת היתה עיקר השמחה שנקראה "ניצ'הדה"⁷². מספר פעמים השתתפתי עם המשפחה בטכסי נישואין שנערכו על גג בית הכנסת "חורבת רבי יהודה החסיד" וכן על גג בית הכנסת "תפארת ישראל-ניסן בק".

מנהג יולדות

כאשר אישה ילדה היה זה בבית בעזרת מיילדת מומחית. בדרך כלל זה היה כן למרות שהיו בתי חולים בעיר העתיקה: "ביקור חולים שפיטאל"⁷³, "שערי-צדק"⁷⁴,

⁷² שמחה שארכה כל הלילה, מלדינו Nochada. (בספרדית, לילה הוא Noches) יש לפנינו אם כן מושג אשכנזי, בעברית וביידיש, לחגיגת החתונה בירושלים במוצאי שבתות שמבוסס על מילה בלאדינו. הרב אברהם יצחק לוי, רבה של קהילת "לואר מריון" שאליהו שורץ נמנה עליה בעשרים וחמש השנים האחרונות לחייו, סיפר לי שבילדותו הוא שמע מאביו הרב חיים יעקב לוי זצ"ל על המנהג המיוחד של ירושלים, שהשם זכור לו כ"ליצאדה", שהיתה זו מסבת החתונה במוצאי שבתות, שמנהג זה היה קיים אך ורק בירושלים, שהיו מביאים עוגיות ארוזות בכיסוי מיטה, שהיו מנגנים אך ורק בתופים [זכר לחורבן פסק בית הדין האשכנזי בירושלים של הרב מאיר אורבך שאסור בירושלים לנגן בכלי זמר חוץ מתופים. הספרדים לא שעו אל איסורו של הרב האשכנזי, אך האשכנזים עצמם הוכרחו להיכנע לאיסור הזה, משום זקוקתם [=הזקקותם] לחלוקה הנתונה בידי הרבנים. הספרדים המשיכו להשתמש בכלי נגינה בירושלים (אפרים ומנחם תלמי, "ספר ירושלים", תל-אביב, 1958, עמ' 235] והיו חוגגים כל הלילה. מנהג החתונות ביום שישי בירושלים הוא ייחודי, והוא היה מנהג הספרדים בירושלים. האשכנזים הצטרפו לספרדים בירושלים כמעט מבוטל וקיבלו את מנהגיהם. אליהו פרוש בספרו "זכרונות ראשונים" (ירושלים, 1963, עמ' 39) מאיית את המושג "נצ'אדה", ואילו אשר וסרטיל בספרו "ילקוט מנהגים" (ירושלים, 1996, עמ' 134) מאיית "ניטשאדע". מילה זו לא נמנתה בין המילים הידועות שהשפיעו על העברית, כפי שמופיע במאמרה המצויין של אורה (רודריג) שורצולד "שקיעי ספרדית-יהודית בעברית החדשה", פעמים, 56, תשנ"ג, עמ' 33-49.

מנהג ירושלמי של חופה ביום שישי, של הצגת הסדין לאם-החתן (אצל הספרדים), ושל חגיגה המונית של החתונה במוצאי שבת, טומן בחובו לדעתי את כל המרכיבים של מנהג הנישואין העתיק, לבד ממנהג הכתובה שקשור לברכת הבתולין. "שנוהגין במקומינו בשביל כתובה שכותבין בשישי ועומדין וחותרמין במוצאי שבת... והכתובה נכתבה בשישי" ("מעשה הגאונים", עמ' 55). על פי מנהג החתונה העתיק הכתובה נכתבה ביום שישי ונחתמה רק במוצאי שבת (לאחר שהוכח שלא היה זה מקח טעות ודם הבתולין הוצג). הרמב"ם ("תשובות הרמב"ם", מהדורת בלאו, סימן כז) יצא בחריפות נגד ברכת הבתולים במניין, והמנהג נעלם במשך הדורות (ישראל מ' תא שמע, התפילה האשכנזית הקדומה, "ברכת הבתולים", ירושלים, 2003, עמ' 185). בירושלים לא היה צורך לחכות לחתימת הכתובה במוצאי שבת מאחר וברכת הבתולין בוטלה. אם כן, נראה, שבירושלים נשתמרה מסורת החתונה הגאונית העתיקה, לבד מדחיית חתימת הכתובה לאחר ברכת הבתולים.

⁷³ בית החולים "ביקור חולים" הוקם בעיר העתיקה (על יד בית הכנסת "החורבה") על ידי עסקני הפרושים מעדת האשכנזים בירושלים בשנת 1857, והועבר לרחוב שטראוס בעיר החדשה. אבן הפינה נורתה בשנת 1910.

⁷⁴ בית החולים "שערי צדק" שנחנך בשנת 1901, נקרא בפי אנשי היישוב הישן "וואלאך שפיטאל" על שמו של ד"ר משה וואלאך (1866-1957) מקים המוסד והרופא הראשון בו. בית החולים נקרא על שם השכונה שהיתה ממוקמת מאחורי הבנין הישן ברח' יפו. שכונת "שערי צדק" היתה בהיווסדה (1895)

"רוטשילד"⁷⁵ (אחר-כך "הדסה") ו"משגב לדך"⁷⁶ לאחר זמן יצאו מחוץ לחומה בירושלים היהודית. ילדי החצר וה"חדר" היו באים לפנות ערב לבית היולדת לקרוא "קריאת שמע" וכמה "שירי המעלות" וקבלו תמורת זאת כמה ממתקים. אם הנולד היה זכר היינו באים לבית היולדת בליל שבת ל"שלוש זָכָר"⁷⁷ שרים ואוכלים "אַרְבַּעַס"⁷⁸ וקיטניות, ולילה לפני הברית היו באים ל"וּאֲכָט נְכָט"⁷⁹ ליל שימורים ולמחרת היתה מתקיימת הברית. מצאתי עבודה

לאחר כמה ימים קבלתי מכתב מאבא שהתפנתה משרה עבורי, וחזרתי ירושלימה לפי המלצת ידיד של אבא. נפגשתי עם אדם בשם מונדולפו שדיבר אנגלית וצרפתית ואשר הציע לי לעבוד בחברת "מזוניט" (לוחות איזולציה) שהיו מביאים משיקגו, ארה"ב, ובעל העסק היה יהודי מגרמניה בשם אוטו פרנק. נפגשתי עם מר פרנק שדיבר גרמנית ושאלני באם אני מדבר גרמנית ואני עניתי בידיש שכן. אך לא היה לי מושג בגרמנית. אולם כעבור זמן קצר ביותר למדתי לדבר גרמנית. הוא הציע לי להיות מחסנאי וסוכן מכירות ומשכורת היתה 3.5 לירות לחודש. יחסית לכל המתחילים אז, היתה זו משכורת די גבוהה וטובה ורבים מחברי בבית הספר קינאו בי. התחלתי לעבוד ב"מזוניט" ב-1935. לאחר כמה חודשים שעבדתי במשרד הראשי בשפלה, נפתח סניף ירושלמי והועברתי לכאן בהנהלת מר מקס קוכמן, גם כן יהודי גרמני. עבדתי אתו עד חודש פברואר 1944. מרבית הלקוחות שלנו היו ערבים ונוצרים מירושלים העתיקה, רמאללה ובית לחם והרבה חברות יהודיות. בתקופת העבודה היו ב"מזוניט" זמנים שקטים ואפשרות עבודה, והיו זמנים שלא ניתן היה לעבוד בעיקר בשוק הערבי.

פעם אחת קבלנו הזמנה מנגר בבית לחם אך נוכח המצב, קשה היה להעביר את הסחורה ע"י רכב יהודי. לכן נסינו לשכור רכב ערבי ליד שער יפו. באותו זמן היה המשרד שלנו באותו בנין עם בית הספר לנהיגה "ניומן" ולכאן באו מפעם לפעם "שוטרי תנועה בידיים"⁸⁰ לביקור. ביניהם היה אחד שאני התיידדתי אתו ובדיוק

השכונה הצפונית ביותר בעיר החדשה, ונקראה על שם הפסוק "פתחו לי שערי צדק אבוא בס אודה יה" (תהילים קי"ח, ט).

⁷⁵ בית החולים "רוטשילד" הוקם בירושלים העתיקה בשנת 1845 ועבר לירושלים החדשה בשנת 1888.

⁷⁶ חברת "משגב לדך" הוקמה בשנת 1876 וראשיה היו מנכבדי עדת הספרדים בירושלים. בית החולים "משגב לדך" נפתח בבנין הישן של בית החולים "רוטשילד" כשהלה עבר לירושלים החדשה בשנת 1888, שירת את תושבי ירושלים העתיקה עד תום הקרבות במלחמת השיחור ואז הוקם מחדש בשכונת גונן. בית חולים ליולדות היה מהגדולים בירושלים החדשה, וסגר שעריו רק בתחילת שנות ה-2000.

⁷⁷ בליל שבת שלאחר הלידה ולפני הברית נוהגים להתכנס בבית לסעודה הנקראת "שלוש זָכָר". משמעות השם - מקדמים בברכת שלום ובברכת ברוך הבא את הבן הילוד.

⁷⁸ "אַרְבַּעַס" כרמז למה שאמר ה' לאברהם "הרבה ארבה את זרעך" (בראשית טז, י); בערבית חומוס, בידיש ארבעס או נהיט, ובעברית חומצה אבל המילה אינה בשימוש.

⁷⁹ ליל שימורים, לילה שבו היו לומדים תורה וזוהר.

⁸⁰ "שוטר תנועה בידיים", בעל שרולים לבנים וכפפות לבנות, קדם לרמזורים בהכוונת התנועה. בתקופת המנדט עמד בכל צומת מרכזית שוטר שכיוון את התנועה. השווה: "בצומת שנשקו בו רחוב יוליאן רחוב ממילא ורחוב הנסיכה מרי, עמד תמיד שוטר חרוץ במכנסיים קצרים. על זרועותיו היו

באותו בוקר שהייתי צריך לרדת לשער יפו, שזה לגמרי לא היה נעים, השוטר הזה שתה אתי קפה, ובקשתי ממנו לבא אחרי לכיוון נהגי המשאיות הערביות ליד שער יפו. הלכתי למקום, נכנסתי לחנות של אנשי המשאיות ומיד שמעתי בערבית: "יהודי! חוטו ביל סנדוק" (יהודי! שימו אותו בארגז). קצת שקשקתי אבל כשהתחלנו לדבר הגיע השוטר הבריטי והיה אתי, אבל לא גמרת אתם כלום ושמחתי להסתלק מהמקום. טלפנתי לקונה בבית לחם ואמרתי שיבוא עם הרכב שלו לקחת את הסחורה, וכך היה.

שוטר מיוחד

גרתי עם הורי בשכונת "כנסת ישראל" והייתי עוזר להורים ולשכנים להסתדר עם הרשויות, כי היו הרבה מקרי פרעות, וכו'. כאמור עבדתי באותה תקופה בבית מסחר לחומרי בניה בשם "מזוניט" וכבר הייתי חבר בארגון "ההגנה". מאחר והייתי לעזר להרבה מהתושבים פניתי לשלטונות הבריטיים בבקשה לקבל אישור כשוטר מתנדב Special Constable ותעודה זו איפשרה לי לנוע באופן חופשי. עוצר⁸¹ הוטל בתכיפות על השכונות, בעיקר בלילות, ואישור מעבר חופשי היה לעזר רב בהעברת ידיעות, בעזרה ראשונה, וכדומה. יש לזכור שהיו מעט מאוד טלפונים בירושלים בימים ההם, מלאתי תפקיד שוטר מיוחד בין השנים 1933-1936. באמצע שנת 1936 הוזמנתי על ידי המפקח הבריטי מר ספייסר (גוי בריטי) והוענקה לי תעודת הוקרה על התנדבותי כשוטר.

למרות כל מצבי החירום, החיים בירושלים היו נעימים. אנשים הכירו אחד את השני או את המשפחה. כל בוקר כשהייתי הולך לדאר פגשתי רבים ממכרי וכל צד ברך בבוקר טוב או שלום. בתקופת עבודתי ב"מזוניט" ניצלתי את היחסים עם המנהלים ולקחתי את הנוער לעבוד בגינות שלהם בשכונת תלפיות ואת הכסף נתנו ל"קרן הקיימת לישראל".

בתקופת עבודתי ב"מזוניט" עזבתי את פעולותי וחברותי בבית"ר היות ונוצר מצב שלא היו חברים פעילים וכן לא היה מועדון מחוסר כסף. אולי היו עוד סיבות שאינני זוכר אותם, והצטרפתי אל "מכבי הצעיר", שהיה פעיל, ושימשתי כמדריך שנקרא בזמנו "מפקד". עסקנו בספורט אבל יחד עם זה היו פעולות, מפגשים, הרצאות בנושאים ציוניים ועוד. שוב כבכל מקום הייתי מאוד פעיל.

באביב 1936 נפתח בתל-אביב "יריד המזרח" וחברת "מזוניט" ערכה שם תצוגה ואני שימשתי כנציג החברה. באותה תקופה פרצה השביתה הערבית הכללית והיו פגיעות ביהודים. הדרכים היו בסכנה וקשה הייתה הנסיעה בעיקר לירושלים. נמל

לו בתי-שרוול לבנים. השוטר הזה מלך ביד רמה על אי זעיר של בטון, מחופה מין מטריית פח עגולה. מעל האי כיוון השוטר את התנועה, אלוהות כל יכולה המצוידת במשרוקית חריפה, שמאלו עוצרת וימינו מאיצה". (עמוס עוז, "סיפור על אהבה וחושד", הוצאת כתר, ירושלים, 2002, עמ' 258).

⁸¹השוו: "כל העיר [ירושלים] היתה נסגרת בשמונה בערב בצו העוצר הבריטי" (עמוס עוז, "סיפור על אהבה וחושד", הוצאת כתר, ירושלים, 2002, עמ' 339). ובמקום אחר: "משבע בערב כבר היינו סגורים בבית בגלל העוצר שהטילו הבריטים על ירושלים" (שם, עמ' 25).

יפו נסגר ולכן עיריית תל-אביב בנתה מזח ביים, ליד הירקון וחברת החשמל, וזה היה בקרבת התערוכה "יריד-המזרח" וצילמתי את המאורע הזה.

בשנת 1936 חל גם שינוי במה שקראתי "הגנה" למעשה זו היתה "הגנה ב" או "ארגון ב", ואילו "ההגנה" הכללית היתה כפופה ל"סוכנות היהודית" (ראה היסטוריה של "ההגנה"). נוצר "הארגון הצבאי הלאומי" (אצ"ל). זוכר אני ויכוחים והשפעות להצטרף לאצ"ל. המפגשים שלנו הלא רשמיים היו במסעדת "תל-חי", אז ברחוב ישעיהו ע"י קולנוע "אדיסון", וכאן באופן בלתי רשמי שוחחו וניסו להשפיע על רבים להצטרף לאצ"ל. ביום שבת אחד, התאריך לא זכור לי, זומנו כל חברי "ארגון ב" לחצר הפנימית של בית הספר "אליאנס" ובמסדר הודיע המפקד שנוצר מצב וכל אחד יכול להחליט אם להצטרף ל"הגנה" הכללית או לאצ"ל, ופקד שכל מי שמצטרף לאצ"ל יצעד צעד קדימה, אני הייתי מבין אלה שהתייצבו לאצ"ל. הפגישה של היחידה לה השתייכתי התקיימה בבית הספר "שפיצר" בבתי הבוכרים⁸² וכאן שמענו את מפקד האצ"ל בירושלים מר דוד רזיאל ז"ל⁸³ (נהרג בעירק בשליחות קומנדו בריטית והועלה לדרגת אלוף לאחר מותו). הפילוג והצירוף בא עקב ההבלגה שהיתה קיימת בשורות "ההגנה" ואילו האצ"ל טען שיש להגיב על כל רצח ופגיעה. ומכאן ואילך אם היו רוצחים יהודים, כתגובה היו הורגים ערבים; אם ירו על אוטובוס יהודי, למחרת ירו על אוטובוס ערבי.

באחד המקרים ירו ערבים על אוטובוס לתלפיות והרגו יהודי, למחרת ירו על אוטובוס ערבי ליד בית לחם ועלי הוטל לנקות את הנשק. זכורני שבחורה לבושה כאישה זקנה באה ומסרה לי סל ובו היה הכלי לניקוי. בחצר השכונה היה מחסן בו נשמרו עצים ולוחות הסוכות, שם הכינותי מה שצריך היה כדי לנקות את הכלי. בדיוק באמצע הניקוי הופיע אבא וראה את מעשי ושמח מאוד שאני נמצא בשורות "ההגנה", ארגון שעד אז לא הכיר.

בשנת 1938 נאסר חבר אצ"ל שלמה בן-יוסף מפלוגת בית"ר בראש פינה, בדרך לצפת, כאשר הוא ועוד שני חברים ירו על אוטובוס ערבי כתגובה על הרג יהודי. יום לאחר מכן הם נתפשו ע"י המשטרה ושלמה בן-יוסף הי"ד נשפט לתליה בבית הסוהר בעכו. יום או יומיים אחר התליה, באמצע חודש יוני, הבולשת הבריטית (C.I.D.) אסרה חשודים שהשתייכו לאצ"ל וכן חברי בית"ר לשעבר וכן מנהיגים כגון העו"ד אפרים ושיץ, אליהו וושבילובסקי (הוא היה אחרי כן חבר כנסת מרידור) אביו של דן מרידור, ומר סטימצקי בעל חנות הספרים סטימצקי. באותו בוקר נכנסו שני אנשים בריטים בתלבושת אזרחית למשרד "מזוניט" ושאלו עלי, כשעניתי שזה אני, בקשוני להצטרף אליהם ולקחו אותי לרכב שעמד בחוץ, ששם כבר היו מספר אנשים

⁸² שכונת "הבוכרים" במרכז ירושלים נוסדה על ידי עולי בוכרה בשנת 1873. שמה הראשון של השכונה היה "רחובות הבוכרים" וכן "רחובות" על פי הפסוק "ויקרא שמה רחובות ויאמר: כי עתה הרחיב ה' לנו ופרינו בארץ" (בראשית כו, כב). השכונה היתה מהמפוארות שבירושלים, כולה בנויה אבן עם גנים ורחובות רחבים בצורת שתי וערב. הרבה מן הבעלים היו עשירים שהשתמשו בבתיהם שבירושלים לחופשות.

⁸³ האלוף דוד רזיאל (1910-1955) ממיסדי אצ"ל ומפקדו. עלה ארצה עם הוריו בשנת 1914 אך במלחמת העולם הראשונה גורשה משפחתו על ידי התורכים. הוא חזר לארץ בשנת 1923. רזיאל היה מראשי המתנגדים להבלגה.

שהכרתי. בדיוק כשעליתי לרכב עבר לידינו אבא בדרכו למשרדו וראה את הנעשה. נלקחנו לתחנת המשטרה "הקישלה"⁸⁴ בעיר העתיקה ליד מגדל דוד שם פגשתי עוד חברים צבי אהרונוביץ (אחר כך החזן אהרוני), דוד הורן שבבית הסוהר אחרי כן קראו לו ג'נג'י אָריר ולי ג'נג'י אַגְבִּיר (בערבית: הג'נג'י הקטן והג'נג'י הגדול), אחרי חקירה קצרה הועברנו לבית הסוהר הכללי במגרש הרוסים. בהגיענו לשם נלקחו מאיתנו כל חפצינו האישיים והוכנסנו לחדר ריק וגדול, נתנו לכל אחד מין מזרון דק שנקרא "בוֹרְגִי", והכניסו לחדר דלי לצרכים שנקרא "ג'רְדֵל"⁸⁵. התמקמנו ונכנסנו לעולם חדש. את הזמן בילינו בשיחות כלליות, לימוד תנ"ך, סיפורים אישיים וכו'. כיצד הגיעו לידינו סיגריות זאת לא אבין עד היום, כי לקחו זאת מאתנו בכניסה. כמעט כולנו עישנו, וכל אחד לקח מציצה מסיגריה.

אוכל היה כל אחד מאתנו מקבל מהבית בכל בוקר, והיו מצרפים לאוכל, קומקום של קפה, ועל המכסה מבפנים היו כותבים מכתבים קצרים. בשבת הגיע אלינו הרב ר' אריה לוי⁸⁶ זצ"ל ובכיסו היו פתקים מהמשפחות. היות והוא היה שכן שלנו בשכונה הוא הביא לי את התפילין שלי וכן ד"ש מהורי.

באחד הבקרים בא המנהל של בית הסוהר ובקש את האדם Boker, אמרנו לו כי אין אדם בשם זה, אך הוא טען לפי הרשימות שלו שיש אדם כזה ושמו סטימצקי.⁸⁷ מר סטימצקי היה צולע על רגל אחת וכאשר שמו נקרא הוא גם צלע כרגיל ואמר O.K. אני ה-Boker כמובן שהדבר לא נראה לאנגלי, והסתבר שכאשר נכנסנו לבית הסוהר ישב פקיד ערבי ומר סטימצקי נשאל למקצועו, הוא אמר Book seller והערבי רשם Boker. מזלי שחק לי עקב היכרות של אבא עם מספר קציני משטרה, הקצין שלמה סופר, הקצין לנגר וכן שני קצינים ערביים, הצליח לשחררני מהכלא לאחר שבועיים. אבל הוטל עלי עוצר לילה למשך שנה ולכן נאלצתי להתייזב במשטרת מחנה יהודה בערב ובבוקר. כאשר ישבתי בבית הסוהר, מחוסר הניקיון המתאים, קבלתי פיטריות על החזה וכל מה שעשה הרופא לא עזר, החזה היה מלא פיטריות וממש התבישתי להוריד את החולצה. והנה בערך בשנת 1945 ירדתי לטייל בים המלח (ראה סיורים) ומהצד השני של הים במקום הנקרא "קולוראי"⁸⁸ יש

⁸⁴ הקישלה היה בית הסוהר הבריטי וכן תחנת משטרה בעיר העתיקה ליד מגדל דוד. נבנה על ידי התורכים ב-1838. המילה קישלה, בתורכית KIŞLA, משמעה בנין קסרקטין צבאי, והיה זה איפוא בתחילתו בנין לצרכי הצבא התורכי. ואמנם בתארו את הרובע הארמני כותב א"מ לונץ "בהחלק הזה, עומד המבצר או המלוא (=מגדל דוד) ובתי הצבא החדשים..." ("נתיבות ציון וירושלים", 1876, עמ' 2) ובאמת הקישלה צמודה למגדל דוד.

⁸⁵ ה-בוֹרְגִיים הוכנו על ידי האסירים מסחבות וסמרטוטים. מילה ערבית זו מבוטאת בצפון הארץ פְּרֵדֵל.

⁸⁶ השוו: "איש צדיק היה" (שמחה רז), "מסכת חייו של רבי אריה לוי", ירושלים, 1973, עמ' 162). הסיפור על הפתקים מצוי גם בספר זה.

⁸⁷ בית המסחר לספרים סטימצקי היא רשת חנויות הספרים הגדולה בארץ כיום.

⁸⁸ "מעיינות מי המינרלים החמים אשר בבקעת הירדן ועל שפותיה (חמי טבריה, חמת גדר על גדות הירמוך, וכו') ועל השפה המזרחית של ים המלח (חמם א-זֶרְקָה וחמם א-צֶרֶת, היא צרת השחר או קלירוחל)" (ישעיה פרס, "ארץ ישראל, ספר מסעות", וינה, 1921, עמ' 21). יונה שורץ סיפרה לי שהיא הצטרפה לאחד הטוילים הללו לחופו המזרחי של ים המלח. "יצאנו קבוצה של כ-40 איש מירושלים ביום שישי, שכרנו ספינה לחצות את ים המלח. היה זה בסמיכות לנישואינו בשנת 1944. לאליהו ולי

מעיינות מים חמים מאוד, דוגמת חמי טבריה, אך כאן זה היה פתוח ללא מבנים; ומה שהיה יותר קרוב לקרקע, החום היה יותר גבוה. אני אישית תמיד אהבתי מים חמים ונכנסתי למים וכאשר יצאתי הייתי כולי אדום-דם. אך ראה זה פלא, כל הפיטריות נעלמו. מכאן הבינותי למה הורדוס בנה לו כאן מקום מרפא.

למרות עוצר הלילה המשכתי לעבוד אך עזבתי את פעולות הנוער כי אבא הוזהר מפעם לפעם שעוקבים אחרי, תוך השנה שוב נאסרתי יחד עם שאר המנהיגים רק ללילה אחד. מעניין כשם שהפקיד הערבי ששיבש את מקצועו של מר סטימצקי כמסופר לעיל, שיבש גם את שמי, וכאשר בא לקרוא לי למשרד צעק מיסטר שורץ כמה פעמים ואני אפילו לא שמתני לב, וחזר למשרד ואמר "מוש מִבְּגִ'וּד" (=לא קיים זה). כנראה לא מצא חן בעיני מנהל בית הסוהר כי קבל הוראה לשחררני ולכן הוא בא בעצמו לבקש את Shwartz ושאל למה לא באתי עם הפקיד? אמרתי לו כי הפקיד מעולם לא קרא לי.

ירושלים לפני מלחמת העצמאות
ירושלים העברית היתה נתונה לחסדי מכבי האש העירוניים עד 1939. צוות הכיבוי היה מאויש בערבים בלבד, וכתוצאה מכך נגרמו הרבה אי נעימויות לתושבים היהודים. אלה היו ימי המאורעות ותקיפות יהודים והצתות של רכוש יהודי בכל חלקי העיר היו למאורע נפוץ. ביוזמת מספר אישים ירושלמיים (ניומרק, לחוביצקי, וגוטינסקי) ארגנו סניף מכבי אש יהודי וגויסו צעירים מכל השכונות להצטרף כמתנדבים לגדוד, אף אני התגייסתי למשימה.

גדוד מכבי האש בירושלים סופח עם פרוץ מלחמת העולם השנייה למפקדת הג"א בירושלים. כמפקד הגדוד שימש האנגלי Roy ועוזריו היו יהודים, ואני הייתי עוזר המפקד לתרגום מאנגלית לעברית. התאמנו בחוצות ירושלים ועיריית ירושלים העמידה לרשותינו מכונית כיבוי. כך נוצר בירושלים עוד גוף בטחוני שהיה לעזר רב בהמשך.

באחד האימונים הראשונים של מכבי האש תחת פיקודו של האנגלי, התאמנו עם זרנוק (צינור מים כבד לכיבוי שריפות) על יבש, כלומר הוצאת הזרנוק, החזקת הזרנוק, חיבור הזרנוק אבל ללא מים. המפקד הבריטי חמד לו לצון והחליט להרטיב את היהודים, וכשאני החזקתי את הזרנוק הוא הורה, ללא ידיעתי, למישהו מאחוריו לפתוח את הברז בלחץ גדול. לפתע הרגשתי את התלפתות הזרנוק וניחשתי מה קורה וממש ברגע האחרון הצלחתי להסיט את הזרנוק מהמתנדבים היהודים

היה צריך לשינה עם מאורר ואילו האחרים לנו בחוף, וקינאו בנו. חזרנו לירושלים במוצאי שבת. המקום מדהים ביופיו מוקף בצוקים גבוהים כמו בחלום, ומי מעיינות חמים נובעים ומשמשים לטבילה. אני זוכרת שצינו שיש מסורת שבמקום זה נרפא נעמן מצרעתו על פי הסיפור התנ"כי (מלכים ב', פרק ה) בדרך עברנו בין הסלעים בתוך מים קרים וצלולים, אפשר היה לראות את קרקעית הנחל. בדרכנו לשם חצינו את ים המלח שהיה חם ולח". פלניוס הזקן, סופר נוכרי בן המאה הראשונה לספירה, מדגיש את ערכם הרפואי של חמי קלירוהי Callirhoe שבעבר הירדן: "והשם עצמו בלבד, קלירוהי, מעיד על מימיו המהוללים" (Pliny, "Natural History", Book V, XV, pp. 70-73) השם קלירוהי עצמו הוא שם נימפת הנהרות במיתולוגיה היוונית.

לעבר המפקד הבריטי עצמו. הוא נרטב עד לשד עצמותיו ואני התנצלתי כאילו היתה זו טעות שלי. גם הוא התנצל ואמר שהיתה זאת טעות שלו, הרמז היה ברור... חוכמות אתנו הוא כבר לא עשה יותר.

עם גמר העוצר הלילי הלכתי והצטרפתי יחד עם כמה חברים מעילית הישוב: אליעזר ארגוב ז"ל, ירוחם בן דרור ז"ל, ועוד כאלה וארגנו סניף של צעירי "בני-ברית"; מוסד לא מפלגתי. היו לנו פגישות של בנים ובנות בבית "בני-ברית". היה מאוד נעים להיפגש עם פעילות בירושלים, אך זה לא נמשך זמן רב, כי כשפרצה מלחמת העולם וחלק מהחברים עזבו, והיוזם הראשי ארגוב התגייס לצבא, נפסקו הפעולות.

אף אני התיצבתי במשרד הגיוס אבל נדחתי עקב ראייתי הקצרה והוצבתי להג"א שזה היה חלק של "ההגנה". בראש הג"א עמדו מר ברוך קטיקא, מר שלמה ארזי, מר יצחק שמעוני (בעל מאפיית מצות), מר ברמן (בעל מאפיית "ברמן"), ואחרים. נוסף לתפקידי כפקח אחראי בשכונת "כנסת" הוצבתי למחלקת ההדרכה שבראשה עמד מר שמעוני. עקב המלחמה נפסקו משלוחי הסחורות מארצות הברית ל"מזוניט" ומשרתי קוצרה לחצי יום. באותו זמן נתקבלתי בהג"א לחצי היום השני, שם הועסקתי בהדרכה בעיר; המשכורת היתה זעומה.

הכרות עם יונה (טוני)

ערב אחד אחר העבודה נכנסתי עם חבר לקפה "עטרה"⁸⁹ ברחוב בן-יהודה. ממול השולחן שלנו ישבו שתי בנות שאחת מהן מאוד מצאה חן בעיני אך לא היה לי האומץ לגשת ולבקש לשבת בשולחן שלהן, לכן הצעתי לחברי לעשות זאת, וכך היה. ישבתי אתן ושוחחנו והצעתי ללכת לקפה "אירופה" בכיכר ציון לבלות את הערב. זו היתה תקופת מלחמה ובחוץ היתה האפלה וביציאה מהקפה היה מסך בכניסה למען מנוע מהאור שיצא החוצה. הבנות הסכימו ללכת אתנו, אך בצאתנו מהקפה נשארנו רק עם אחת כי השניה ששמה טוני (היא יונה וינר) הסתלקה, כי לא רצתה ללכת מאחר שלא הכירה אותנו. אני מאוד הצטערתי על כך כי היא מצאה מאוד חן בעיני.

כעבור כמה ימים ואני ממהר לתת שיעור נכנסתי לקפה "עטרה" וראיתי שוב את טוני-יונה ושאלתי אם היא מוכנה להצטרף אתי ללכת לקולנוע בתנאי שהיא תחכה לי כחצי שעה שאלך לבטל את השיעור ואחזור. היא לא האמינה שאחזור ואני לא האמנתי שתחכה אבל זה יצא טוב, היא חתה ואני באתי ויצאנו לקולנוע. ומכאן התחלנו להתקרב. אחר ההצגה ליוויתי אותה למקום מגוריה וקבענו להיפגש שבוע אחר כך. בדיוק ביום הפגישה הגיע המשלוח האחרון של "מזוניט" מארצות הברית ומר קוכמן אמר לי כי אנו נוסעים ליפו למכס לשחרר הסחורה, אני סירבתי כי אמרתי לו כי עלי להיות בערב בירושלים, הוא הבטיחני שאחזור, אך זה לא יצא כך. במכס דחו את שחרור הסחורה ליום אחר, ואני נשארתי תקוע ביפו. אמרתי למר

⁸⁹ בית קפה "עטרה" בירושלים, שפועל עד היום הזה ממוקם ברחוב בן-יהודה, הוא אחד השרידים האחרונים לעסקים מסוג זה שהחזיקו מעמד למעלה מ-60 שנה. הגבי רות גרינשפן בעלת המקום מספרת שביום פיצוץ המשאיות הבריטיות ברחוב בן-יהודה היא החלה להגיש קפה למחלצים כבר בשעה 10 בבוקר.

קוכמן שאני אראה אותו מחר בבוקר במשרד המכס ביפו והסתלקתי למשרד מוניות ערביות ונסעתי לירושלים והגעתי לפגישה עם טוני. ספרתי לה מה קרה ואף היא סיפרה לי דבר דומה, היא חזרה מביקור אצל הוריה במושבה רמתיים ע"י כפר-סבא וירדה ע"י קיבוץ קרית-ענבים לבקר חבר אשר ביקש ממנה להישאר ללון במקום, אך היא סירבה באומרה שעליה להיות בירושלים, וכך נפגשנו.

מכאן החלו פגישותינו להיות תכופות יותר ויותר. נסעתי אתה להכיר את הוריה ואף אני הצגתי את הורי וביום 29 ביולי 1943 התארסנו בבית הורי כאשר נוכחו מספר רבנים כגון הרב יצחק אריאלי והרב פריצקר. לא יכולנו לקבוע את מועד הנשואין משתי סיבות: האחת למצוא דירה מתאימה והשניה, סיבה יותר חשובה, למצוא מקום עבודה יותר טוב עם הכנסה יותר טובה. בהיותי בעבודה בהג"א, במקרה באותו יום, הגיע למשרד מר ש. ארזי ושאל לשלומי. סיפרתי לו בפני מה אני עומד ואני צריך עבודה יותר טובה. הוא אמר לי לבוא למחרת למשרדו שהיה במשרד מחלקת עבודות ציבוריות (מע"צ) הממשלתית (P.W.D.)⁹⁰ שם הוא שרת כמהנדס ראשי. למחרת היום נפגשתי עם מר ארזי שמאוד שמח לראות אותי ולבשר לי כי הוא דיבר עם הגב' בויריג Mrs. Bowrig ממשרד המפקח על המזונות. הם מחפשים אדם לעבודה במחלקת פלשתינה א"י (ארץ ישראל) והיא תשמח לראיין אותי, וכי הוא המליץ עלי. טילפנתי למשרד המפקח על המזונות ודברתי עם Mrs. Bowrig וקבענו להיפגש עוד באותו יום. היא עשתה עלי רושם של אשה מאוד רצינית ומעשית וסיפרה לי על תכנית הקמת "מסעדות פלסטיניות" בירושלים, תל-אביב וחיפה. תפקידי צריך להיות להקציב מצרכים, לבדוק את הפעולות במסעדות לקבוע את הסובסידיות לכל אחת ולפקח. הסכמתי לקבל את המשרה אבל היא בקשה שאני אעבוד בשבת, אמרתי לה כי אני מוכן לעבוד ביום ראשון אך לא בשבת. משרה זו שילמה לי משכורת כפולה ממה שאני הייתי מקבל. נפרדנו בתקווה שהיא תודיע לי שקבלתי את המשרה. חזרתי הביתה לא כל כך שמח ושוחחתי עם אבא, אמרתי לו כי לא רק שהעבודה כוללת שבת אלא הם יבדקו ב-C.I.D.⁹¹ כלומר, הבולשת הבריטית, את עֵבְרִי, וודאי לא יקבלו אותי. הוא עודד אותי ואמר שיהיה טוב וה' יעזור. ואכן כעבור יומיים קבלתי מכתב מינוי לעבודה החל מהראשון במרץ 1944. חלק מהעבודה לא היה ידוע לי ולכן התייעצתי עם חברי מרדכי ורשבסקי בעל מלון פלטיין והמסעדה ברחוב אגריפס. מרדכי ואני למדנו יחד, והוא עזר לי ולימד אותי את הדברים שנדרשו לי. התחלתי בעבודה ותכננו מספר מסעדות, ארבע בירושלים, שתיים כשרות, מסעדת הסטודנטים, ומסעדת טרבלוס ברחוב יפו, אחת ע"י שער יפו ערבית ואחת נוצרית.

שתי מסעדות בתל-אביב, מסעדת ויצ"ו⁹² ברחוב בן-יהודה, ומסעדה שניה ברחוב הרצל. בחיפה שתי מסעדות בהדר, ושתי מסעדות ליד הנמל. הקמת המסעדות והטיפול בהם ארכו הרבה זמן והרבה נסיעות, מיניתי מפקח לכל מסעדה בירושלים, ואילו בחיפה מיניתי מפקח אחד לכל המסעדות, את הפיקוח על המסעדה בתל-אביב

⁹⁰ Public Works Department מחלקת עבודות ציבוריות.

⁹¹ הוועדה להגנה מלכותית (=הבולשת הבריטית) Committee for Imperial Defense.

⁹² ויצ"ו (WIZO) ראשי תיבות של Women's International Zionist Organization, הוא ארגון נדבה יהודי שנוסד בבריטניה בשנת 1920.

השארתי לעצמי. העבודה היתה נעימה ומעניינת וכן ספקה את צרכי ואז החילוני לחפש דירה שמצאנו ברחוב החשמונאים 25, "מקור-ברוך" בירושלים. בבית ערבי שבעל הבית היה גם כן גר שם, וממול גרו ערבים. זה היה לא רחוק מהכפר ליפתא-העילית הקרובה לשכונת "רוממה".

אחר זאת קבענו טוני-יונה, אנוכי וההורים את נשואינו ליום 6 בחודש ה-6 בשעה 6 בערב בבית הכנסת "ישורון"⁹³ ברחוב המלך ג'ורג'. מר אליאש שהיה יו"ר בית-הכנסת ויו"ר "בני-ברית" הציע לי את המקום כהוקרה לעבודתי הציבורית. אנו היינו הזוג השני שערכו את חופתם בבית כנסת זה. התקופה היתה תקופת מלחמה ומעט מאוד נישואים נערכו בבתי מלון. ההכנות לחתונה היו כרוכות בקשיים רבים, קשה היה להשיג מצרכים, להכנות ולקבלת הפנים אחר החופה, וקשה היה להשיג מצרכים לארוחת ערב בבית, למשפחה, ולידידים. אומנם קבלתי מהמשרד כמה אישורים למצרכים, אבל זה לא היה מספיק ואמא מאוד דאגה. הכינונו כמה שאפשר והיינו מוכנים, אבל בכל זאת אמא הצטערה שאין די עוגות. והנה הפתעה, ביום הנשואין בבוקר הגיע טנדר ממאפיית "ברמן" עם מלאי של כל מיני מאפה, עוגות מכל הסוגים, חלות לארוחת הערב. זאת היתה מתנת הפתעה של מר ברמן איתו עבדתי בהג"א. הנישואין התקיימו בדיוק בזמן. הרב הראשי של ירושלים הרב צבי (הירש) פסח פרנק זצ"ל ערך את הקידושין בנוכחות קהל רב, רבנים, מנהיגים, בא-כח המשרד בו עבדתי, משפחה וידידים. האווירה היתה מאוד משפחתית ונעימה גם משום שהגיעו החדשות הטובות על הפלישה המוצלחת לאירופה ב-"D. Day"⁹⁴.

אחר שבוע של ירח דבש שבילינו בגליל, חזרתי לעבודה הרגילה, וכאן שוב חכתה לי הפתעה נעימה Bowrig Mrs. המנהלת שלי, שאלה אותי איך הסתדרנו בכלי מטבח, ותשובתי היתה שהסתדרנו די פשוט. היא בקשה ממני להצטרף אליה, ונסענו לאחד המחסנים של המפקח על המזונות, ששם נשמרים כלי מטבח רבים שהוחרמו ממסעדות גרמניות, ואמרה לי לבחור את מה שאני רוצה. בחרתי צלחות מכל הסוגים ועוד, ועוד, וזה הועמס על רכב המשרד שהביא את הכלים לדירתנו. כאשר שאלתי לגבי תשלום היא אמרה לשלם דבר סמלי של 5 לירות. מה שלקחתי עזר לנו, לאחי וגם לאחותי הצעירה. עד היום נשמרים חלקים מאותה מתנה במחסן בבית שלנו בהוד-השרון.

במחלקה שלי היו יהודים, נוצרים, ארמנים, ומוסלמים, בסך הכל 8 עובדים. הייתי מרבה בנסיעות לתל-אביב ולחיפה, ואחר כך כשהוסיפו לי תפקיד של בקורת חלוקת מצרכי מזון לכפרים ערבים, נסיעותי נתרחבו, עד סוף נובמבר 1947, כשהנסיעות הוגבלו בעקבות המצב הביטחוני. באחת הנסיעות לחיפה עצרה ביקורת הצבא בריטי את האוטובוס ליד זכרון-יעקב ודרשו מכל הנוסעים לרדת מהרכב, משום מה אמר לי אחד החיילים You stay כי חשבני לאנגלי. נשארתי ואמרתי לנהג בידיש: "וואס זוקט ער?" (= "מה הוא מחפש?") הנהג ענה: "מיינע צוקעס" (= "הבעיות שלי") כאן התערב החייל ואמר בידיש עסיסית: "איך דאךף גישט

⁹³ טכס הנחת אבן הפינה לבית הכנסת ישורון נערך בשנת תרצ"ד (1934) בנוכחות הרב קוק, הנציב העליון וגדולי ונכבדי ירושלים. בית כנסת זה שימש למעשה, במשך שנים, כבית הכנסת המרכזי בירושלים, ומתפללו בעיקר ציונים דתיים המקורבים לתנועת "המזרחי".
⁹⁴ יום פלישת כוחות ארצות הברית לאירופה; ה-6 ביוני 1944.

דיינא צורעס איך האב גינאג מינע" (= "אני לא צריך את הצרות-הבעיות שלך, יש לי מספיק משלי") אחר כך המשכנו לחיפה. עקב הרחבת התפקיד היו בידי רשימות של כל כפרי הערבים בארץ, ומזה עשיתי העתק, והעברתי לאיש הקשר שלנו ב"הגנה", מר קפלן, שישב במשרד "קרן-היסוד" לצערינו הוא נהרג כאשר פיצצו את בנין "קרן-היסוד".⁹⁵ כמסופר, היינו הולכים למשרד בשיירות, אולם כאשר הוכנס רימון יד למשרד, והוא נתגלה, וכל הלא-יהודים ברחו, נוספה לנו יותר עבודה ואחריות.

היום המאושר ביותר בחיי היה ה-16 בפברואר 1947 כאשר נולדה לנו הבת עפרה. בערב, כאשר יונה עמדה ללדת, היה עוצר וחיילים עם שריונית הסתובבו בעיר, והיה פחד לצאת. אף אנו פחדנו, אבל לא היתה ברירה ויצאנו מהבית, ובדיוק עבר שם טקסי שלקח אותנו לבית החולים "הדסה" שעל הר הצופים וכאן נולדה עפרה.

העיר היתה במצור והיו הקצבות מזון. היה לי Manager Boy ערבי במשרד שמאוד כיבד אותי והציע לי שהוא יביא לי ביצים מהכפר, וישים אותם במגירה בשולחן העבודה שלי, ושם גם שמתי כסף. זאת היתה כמובן עזרה רבה. ביום אחד הוא בא מלוכלך ובוכה כי גילו את מעשיו, ושברו את הביצים בכיסוי, כך שהוא התלכלך. לאחר מכן לא השתמשתי יותר בשיירותיו.

המשרד שלנו היה לא רחוק ממלון המלך דוד. בכביש היה תמיד עומד ערבי מוכר בננות ומאוד רציתי להביא הביתה בננות, ניגשתי לערבי לקנות והוא צעק: "אתה יהודי, לא אמכור לך". ספרתי זאת למנהל האנגלי שלי והוא בעצמו הלך והביא לי בננות שהבאתי הביתה. בעת ובעונה אחת שעבדתי במשרד המשכתי להתנדב במוסדות הג"א. כל עובדי המשרד היהודים באו לעבודה עד ליום האחרון, 13 במאי 1948. במשך התקופה שהמצב הפוליטי והכללי לחץ על האנגלים לעזוב את הארץ לאלתר. משרד המפקח על המזונות אסף מזון לקחת איתם כאשר יעזבו את הארץ דרך הים. ברגע האחרון זה השתנה והם קיבלו הוראות לעזוב את הארץ דרך האוויר, כך שכל האוכל נשאר להם תקוע בארץ. זה היה בשבילנו הצלה כי נקראנו למנהל והוא אמר לנו לחלק את מצרכי המזון: קופסאות גבינה, סרדינים, בשר מיובש, ועוד, בין העובדים. וכך לקחנו הביתה חבילות שלמות, את קופסאות הבשר המיובש, הלא כשר, החלפנו בנפט וסיגריות.

ביום השישי, 15 במאי 1948, האנגלים עזבו והמשרד נסגר, ובאותו יום התייצבתי במחנה "שנלר" לתפקיד הג"א ב"משמר-העם". ניסיתי לקבל משרה במשרד שהוקם ע"י מושל ירושלים מר דב יוסף⁹⁶ להקצבת מזונות, אך התפקיד

⁹⁵ הפיצוץ בחצר המוסדות הלאומיים בירושלים על ידי מכונית ממלוכדת של הקונסוליה האמריקאית, ושבוצע על ידי נהג ערבי, היה ב-11 במרץ 1948.

⁹⁶ דב יוסף, או בשמו האנגלי ברנארד ג'וסף (1899-1980), יליד מונטריאול, קנדה ומגדולי עורכי הדין בירושלים בתקופת המנדט הבריטי. עלה ארצה עם הלגיון היהודי בשנת 1918 והתיישב בארץ בשנת 1921. פעיל בכיר ב"סוכנות היהודית" בכל הרמות. הוא היה המושל הצבאי של ירושלים בשנים 1948-1949. כמו כן הוא היה שר האספקה והקיצוב בממשלת ישראל הראשונה והיה זה הוא שהכריז על משטר הצנע ב-26 באפריל 1949 ופיקח עליו. היה חבר כנסת בשנים 1949-1959, ושימש שר התקשורת, שר המסחר והתעשייה, שר הפיתוח, שר הבריאות ושר המשפטים בממשלות שונות.

שהוצע לי לא הניח את דעתי. הייתי צריך להיחפך לפקידון ולכן לא קבלתי את ההצעה, לבסוף התגייסתי לצה"ל.

משפחת אהרון ויפה וינר

משפחתה של יונה גרה במושבה רמתיים ע"י כפר-סבא.⁹⁷ למר אהרון וינר ולאשתו היה בן בשם שלום-ז'לי. המשפחה הצליחה לצאת מברלין שבגרמניה ולהגיע לארץ ישראל. אחרי תלאות הגיעו לרמתיים ורכשו להם מגרש ומר וינר במו ידיו הקים את הצריף בו גרו. גבי וינר דאגה לכל ואילו מר וינר שהיה בגרמניה פרוון, הפך בארץ לכל-יכול מעבודת אדמה, נגרות, בנייה ובעיקר היה זגג במושבה, מקצוע שהיה מאוד דרוש. יונה ניסתה למצוא עבודה בתל-אביב, ברמתיים וכפר-סבא ולא עלה בידה – פשוט לא היתה עבודה. אז החליטה לעבור לאיזור ירושלים להמשך לימודיה ולמצוא עבודה. זה היה מזלי, כאן הכרנו, כאן התחתנו וכאן נולדה לנו בתנו עפרה והיינו מאוד מאושרים.

עקב מלחמת השחרור, התנועה בין ירושלים לתל-אביב לא התאפשרה. בתחילה היו שיירות שנפגעו ע"י פורעים ערבים ואחר כך הדרך נסגרה. לא היה גם קשר סדיר של דאר. המצב השתפר יותר כאשר פתחו את "דרך בורמה",⁹⁸ כך שכל הזמן ליונה לא היה קשר עם הוריה, ולא ידעה את גורל אחיה שהיה בן 17.5. עם כל הקשרים וההיכרות שלי ניסיתי לקבל עבודה אשור יציאה, אך ללא הצלחה. באחד הימים בתקופת ההפוגה השניה באה שיירת מזון מהשפלה וביניהם נהג מכר של משפחת וינר מכפר-סבא, ובא לבקרנו בבית, ולמסור דרישת שלום ליונה. יונה – אם היא מחליטה לעשות משהו, אז היא עושה. וכאן החלטתה היתה לנסוע לראות את הוריה. נהג המשאית הזהיר אותה כי יש קשיים בדרך, בקורת צבאית בכל מקום, אבל זה לא שינה את דעתה והיא נסעה עם בתנו עפרה לראות את הוריה ברמתיים. ובאמת היו עיכובים בדרך וכל מיני בקורות צבאיות, אבל בסופה של נסיעה זו, הגיעה להורים ששמחו מאוד לראות את יונה ואת הנכדה כבת השנה. אך השמחה לא היתה שלמה כי נודע ליונה כי אחיה הלך לצבא בהתנדבות כחבלן ואין שומעים ממנו ואין יודעים היכן הוא, אחרי חיפושים, בניצול כל הקשרים, נודע לנו ששלום-

⁹⁷עיר בדרום השרון כ-9 ק"מ מצפון לפתח-תקוה, כשם הישוב הקדום הנזכר בתלמוד (נדה סא, ע"א). אדמות הכפר הערבי נרכשו בשנת 1896 על ידי הנהלת המושבות של הברון רוטשילד ונמכרו בשנת 1903 לאיכרי פתח-תקוה להקמת מושבה לבניהם.

⁹⁸"דרך בורמה" בהרי יהודה נפרצה במלחמת השחרור (מאי-יוני 1948) כדי להחיש אספקה לירושלים הנצורה. השם הושאל מדרך בורמה המקורית: דרך נסתרת שסללו כוחות בנות-הברית בגיונגלים של בורמה במלחמת העולם השניה. הדרך נסללה בחשאי, בשטח הפקר שבין כוחות צה"ל ובין צבא ירדן שכיתר את ירושלים. האגדה מספרת שכאשר נסעו עמוס חורב, חיים הרצוג ודוד מרכוס [כולם לימים אלופים בצה"ל] בלילה חשוך בגי'פ שחור בהרי ירושלים, בתקופת המצור, אמר חורב "לו רק המשאיות לירושלים יכלו לעבור כאן" ותשובת מרכוס, אמריקאי שהתנדב לצה"ל ונהרג לאחר מכן בשגגה, היתה: "מדוע שלא נצליח? הרי עברנו את ים סוף" וכך יצאה מדינת ישראל להרפתקה הנדסית שתקים את הכביש העוקף לירושלים, דרך וואדיות והרים, ותציל את ירושלים מרעב.

ז'לי ז"ל נפל⁹⁹ בקרב על לטרון.¹⁰⁰ רק אחרי זמן די ארוך נקברו עצמותיו בבית הקברות הצבאי בהר הרצל בירושלים.

"משמר-העם"¹⁰¹

במחצית ספטמבר 1947 נוסד והוקם חיל "משמר-העם" לפי הוראות מפקדת "ההגנה" בירושלים. על חיל זה הוטל לשמש זרוע גלויה, לעומת "ההגנה" שהתקיימה במחתרת, ולפעול גלויות בתוך היישוב היהודי בירושלים, שמנה כמאה אלף איש. הביצוע הוטל על קבוצת מפקדים משורות "ההגנה" היה עליהם לארגן את החיל במתכונת צבאית, כהכנה להקמת המדינה. הודעות הגיוס לחיל החדש פורסמו מטעם וועד הקהילה העברית בירושלים – "משמר-העם". העיר חולקה לחבלים, ומפקד מונה לכל חבל. החודשים ספטמבר, אוקטובר, ונובמבר 1947 היו חודשי ההתארגנות, כשבעיר שרר שקט יחסי, שקט שלפני הסערה, ורק הבריטים המשיכו להציק ליישוב היהודי בכל הזדמנות שיכלו. בתקופת ההתארגנות הועברו הגילאים הצעירים לשורות "ההגנה" ואילו המבוגרים יותר הוצבו לתפקידים מיוחדים. בשנת 1947 החלו ההפגזות על ירושלים שהיתה במצור, ו"משמר-העם" אורגן לטפל בנושאי הג"א ובנושאים אחרים. צורפתי ל"משמר-העם", וחזרנו לארגן את יחידות הג"א, ושמשתי כמדריך ראשי.

⁹⁹יד זכרון לחללי חטיבת אלכסנדרוני כוללת את שמו של שלום (זלי) וינר כאחד הנופלים בלטרון ביום 26 במאי 1948. סיפור חייו של שלום (צליל) וינר מופיע באתר ההנצחה באינטרנט של משרד הבטחון. בנם יחידם של יפה ואהרון וינר, נולד ביום כ"ט בניסן תר"ץ (23 באפריל 1930) בברלון, בירת גרמניה. בשנת 1934 עלה עם הוריו לארץ, גדל בכפר מל"ל, שם סיים את בית הספר המקומי, עבר לתל-אביב, התמחה כדקורטור ונתקבל לעבודה קבועה, ובערבים השתלם בבית ספר ערב. כלוחם בחטיבת "אלכסנדרוני" השתתף במארב על הגשרים, ובשמירה על פועלים בפרדסים שבקרבת הגבול, חיבל בדרכי התחבורה הערבית, וביחוד בקלקליה ובטול כרם. השתתף בכיבוש הכפרים חיריה וסלמה. הובא למנוחות עולמים בבית הקברות הצבאי בהר הרצל בירושלים יחד עם שאר נופלי קרב לטרון.

¹⁰⁰קרב לטרון היה אחד הקרבות הקשים במלחמת השחרור בכוונה לשחרר את ירושלים מהמצור. בקרב זה האבדות היו רבות מכמה סיבות, והידועה שבהם היא שהשתתפו בקרב זה חיילים צעירים ובלתי מאומנים. רק עם פתיחת דרך בורמה הוסר המצור מירושלים. חשיבותה של לטרון כפרשת דרכים היא רבה. היה זה מקום מפגש הדרכים המובילות לירושלים, ללוד, לרמלה, ליפו, לעזה, ולאשקלון. למקור השם לטרון שתי גרסאות, ושתיהן נובעות משיבוש. גירסא אחת היא שהשם בא מ"מגדל האבירים" בצרפתית Le Toron des Chevaliers על שם מבצר צלבני מהמאה ה-12 שהיה במקום, והשניה, שהיה זה שם של "המצודה של הגנב הטוב" Latro [=גנב בלטינית] בני הצליינים על פי הסיפור באבנגליון (לוק 23).

¹⁰¹על פי סידרת "עידן" (מספר 2), שיצאה על ידי מרכז רחל ינאית בן-צבי ללימודי ירושלים, ושכותרתו "ירושלים בתש"ח", ירושלים, 1983, עמ' 114: "משמר-העם" היה חיל התנדבותי, שפעל בירושלים מנובמבר 1947 עד מאי 1949, ובאחריותו היתה שמירת הבטחון באיזורים היהודיים. ביוני 1948 הקיף "משמר-העם" הירושלמי 3200 איש. בין תפקידיו: הצבת זקיפים ליד מחסומים, כיבוי דליקות, הגשת עזרה ראשונה וארגון תרומות דם. אני נוטה לקבל את תאריך יסוד הארגון על פי אליהו (ספטמבר 1947) על פני התאריך המופיע בחוברת "ירושלים בתש"ח", (נובמבר 1947) משום שתאריך ה-15 בספטמבר 1947 מאושר הן על ידי דב יוסף, המושל הצבאי דאז, והן על ידי ישראל עמיר, מפקד מחוז ירושלים של "ההגנה" ואחרים (קובץ "חיל משמר-העם" הירושלים, הוצא לאור על-ידי פעילי משמר-העם לשעבר וארגון חברי ההגנה, ירושלים, אפריל 1964).

ב-29 בנובמבר 1947 הגיעה הידיעה על החלטת האו"ם להקים מדינה יהודית בחלק מארץ ישראל והשמחה היתה רבה, אולם למחרת היום ב-30 בנובמבר 1947 החלה מלחמת השחרור. הערבים התנפלו על המרכז המסחרי הישן ב-2 בדצמבר 1947, שרפו, שדדו, והרסו את המקום, ורק בעזרת חברי "ההגנה" ו"משמר-העם" חולצו היהודים מהמרכז הבווער, בליווי שוטרים יהודיים, כשהבריטים עומדים מנגד ולא עושים דבר. אנשי "משמר-העם" והג"א נכנסו לכיבוי הדלקות ולהצלת האנשים הלכודים במרכז, בבתים ובחנויות. מכאן ואילך מתחילות הפעולות הסדירות של אגירת מלאי מים ומזון לעתיד מעורפל, וכן טיפול בכל הקשור בקיום חיים תקינים בעיר. אחת הפעולות הראשונות היתה התארגנות למשטרה עירונית. על כל חבל הוטל למנות "נאמני בתים", כלומר פקחות הג"א, וכן צוותים לפינוי וחילוץ.

פיצוץ רחוב הסולל (כיום רחוב החבצלת)

ביום ה-1 בפברואר 1948 בשעה 11 בערב הגיעה לסמטת רחוב הסולל, בו נמצאו המערכת ובית הדפוס של "פלסטין פוסט", מכונית משא צבאית בריטית ונעצרה על יד הבית. מהמשאית קפצו כמה אנגלים במדי צבא וברחו. האנגלים טענו אחר-כך שהיו אלה עריקים מהצבא – לך תאמין! המשאית התפוצצה, ונגרם הרס ונזק רב. היתה זו הפעם הראשונה שהחילוץ, הפינוי, וכיבוי השרפה נעשו על ידי אנשי הג"א ו"משמר-העם" ואני בתוכם. בעקבות מאורע זה הוגברה הדריכות המבצעית וניתנה דחיפה להגברת נושאי הג"א.

פיצוץ רחוב בן-יהודה

בדיוק שלושה שבועות לאחר הפיצוץ הראשון, ב-22 בפברואר 1948 בשעה 6 בבוקר הגיעה שיירה צבאית בריטית של שלוש משאיות ומשוריין אחד, לרחוב בן-יהודה בירושלים ונעצרה ליד מלון "אטלנטיק". כל נוסעי השיירה הסתלקו במשוריין, והמשאיות עם חומר הנפץ התפוצצו וגרמו נזק עצום לכל רחוב בן-יהודה. היה זה מעשה זוועה שבו נהרגו למעלה מחמישים בני אדם ועשרות רבות נפצעו. צוותי הג"א ו"משמר-העם" ואני בתוכם הגיעו במהירות למקום ועסקו בחילוץ הנפגעים ובשמירת הסדר. בכל אותה תקופה שימשתי במקביל להדרכת הג"א, גם מדריך נשק קל בירושלים.

עד התגייסותי לצה"ל שרתתי ב"משמר-העם"–הג"א, ומייד עם הכרזת המדינה החלו לגייס את כל אלה ששרתו ב"משמר-העם". התיצבתי במשרד הגיוס ונדחתה עקב הראייה הלקויה שלי. אני טענתי כי במחלת רב"ב וב"משמר-העם"–הג"א הייתי מתאים ועכשיו למלא את חלומות חיי – מדינה יהודית, צבא יהודי, אין לי מקום? נפגעת מאוד, ומיד הלכתי למפקדי בעיקר למר ברוך קטינקא¹⁰² ושלמה ארזי והתלוננתי. הם הרגיעו אותי ושוחחו עם כמה מקומות בטלפון ואמרו: "חזור ללשכת הגיוס והכל יהיה תקין". הלכתי ללשכה וכאן קבלוני בשמחה, והמגייס אמר

¹⁰² "הקבלן הערבי-נוצרי יוסף אלבינה והיהודים טוביה דוניה וברוך קטינקא (Albina, Dounie & Katinke) חברו יחד לחברת הנדסה וקבלנות שביצעה פרויקטים שונים בעיר [ירושלים]" (דוד קרויאנקר, "אדריכלות בירושלים: הבניה בתקופת המנדט הבריטי", ירושלים, 1989, עמ' 75).

לי שאני אהיה הסמל שלו והוא יהיה הקצין שלי, אולם בהמשך המצב היה בדיוק להפך. ראה המשך הכתבה על צה"ל.

אמא ספרה

אמא ספרה שאביה ר' יקותיאל אליהו קליין היה בין מארגני הגווארדיה¹⁰³ בעיר ומטרתם היתה למנוע שוד, גניבה, פגיעה ביהודים וכו'. יום אחד הלכה ברחוב ה"בֵּטְרֶק"¹⁰⁴ רח' דוד בעיר העתיקה כדי לצאת מהעיר ולאמא היו צמות ארוכות,¹⁰⁵ נגש ערבי וסחב לה בצמה. ללא היסוס היא סטרה לו על פניו, דבר שנחשב אצל הערבים כפגיעה קשה,¹⁰⁶ ואכן הוא רצה להרביץ לה, אך הערבים שעמדו מסיבי צעקו אליו לא לנגוע בה כי היא "בֵּינֵת חֶדְר" כלומר, היא בת אליהו (אליהו בערבית "חֶדְר"¹⁰⁷) ולא נגע בה והלכה לדרכה.

"א-נְבִי מוֹסָא" (=הנביא משה)

המוסלמים בירושלים קבעו חג חדש, מאולתר, וקבעו שקברו של משה רבנו הועבר בדרך נס מהר נבו שבעבר הירדן המזרחי אל אחת הגבעות בדרך מירושלים ליריחו. הם המציאו את החג הזה נוכח העובדה שבתקופת האביב יש את חג הפסח ליהודים, ויש את חג הפסחא לנוצרים, ולהם, למוסלמים לא היה חג.¹⁰⁸ קבעו את חג הנביא

¹⁰³ הגווארדיה היהודית, שמו של כוח יהודי מזוין, שהוקם בירושלים הישנה בשנת 1812. מטרת הארגון היתה לשמור על הנפש ועל הרכוש של היהודים בירושלים מפני שודדים ומרצחים ערביים. אנשי הגווארדיה עסקו בשמירה על יהודים ובעזרה לעולים שהגיעו לחוף יפו ויצאו לירושלים בדרך הבלתי בטוחה של אותם ימים. חברי הגווארדיה היהודית התאמנו בנשק ואיגנו שירות מודיעין יעיל. בראשיתו נקרא הכוח "שערי צדק" ראשי תיבות של שמירה, עבודה, רפואה, ישועה, צרכי ציבור, דברי קודש. המונח גווארדיה הגיע לירושלים מן היידיש והיידיש לקחה אותו מהרוסית. המשמעות המקורית של המונח היא "חיל השומרים של הצאר הרוסי", וכיום זהו שמם של כוחות העילית של הצבא הרוסי.

¹⁰⁴ בֵּטְרֶק (באטראק) הוא רחוב דוד בעיר העתיקה בירושלים. מקורו של שם רחוב זה הוא "פאטריארכיה" כלומר מקומו של הפטריארך הנוצרי. ואמנם הרחוב עובר ליד מוסדות נוצריים ארמניים. בערבית האות פ' אינה קיימת וביטוייה ב' ומכאן השיבוש והמקור לשם באטראק. ראש הנוצרים נקרא על כן בֵּטְרֶק בערבית.

¹⁰⁵ צמות, ביידיש צֶעפֿלֶעך, היו סימן היכר של בחורות יהודיות פנויות המחפשות חתן. כך נהוג גם היום בשכונות האשכנזיות החרדיות בירושלים. תודה לנתן טנבאום שהפנה את תשומת ליבי למנהג זה.

¹⁰⁶ המוסלמים כבר בשנת 1481 נהגו להכות את היהודים כחפצם כפי שמספר משולם מוולטרה: "ואסור ליהודים או לגוים [=לנוצרים] לישא [=להרים] האצבע השני שלו [כנגד הישמעאלים], כי יוכלו להכריחו בר מינן חס וחלילה להיות ישמעאל [=להתאסלם] או שיהרגו אותו" (אברהם יערי, "מסע משולם מוולטרה בארץ ישראל בשנת רמ"א", ירושלים, 1949, עמ' 58) כלומר אחרי 450 שנה עדיין נהגו המוסלמים להכות יהודים כרצונם ללא זכות הגנה.

¹⁰⁷ כך נקרא אליהו הנביא בקוראן (Al-Khadir) ראו לדוגמא סורה י"ח.

¹⁰⁸ כבר סיכם משולם מוולטרה את עיקרי האיסלם כך: "ועליהם יסד מי שסידר [ליהודים את תפילת] עלינו לשבח שהם [המוסלמים] משתחווים ל-ה'ב'ל', וזה ה-ה' כנגד ה' טבילות שעושין [המוסלמים] בכל יום [=כלומר רוחצים את רגליהם חמש פעמים ביום לפני חמש התפילות], ה-ב' כנגד ה-ב' חגות שיש להם בשנה [1. חג הקורבן, 2. ועיד אל-פטר, חג גמר צום הרמדאן], ה-ל' כנגד ל'

מוסא שהפך להיות במשך הזמן לחג פוליטי נגד יהודים ואחר מכן גם נגד השלטון הבריטי. חג זה בוטל רשמית ע"י הבריטים בשנים האחרונות לפני גמר המנדט הבריטי¹⁰⁹ על ארץ ישראל. לחג זה היו המונים מוסלמים ובראשם המופתי¹¹⁰ וראש עיריית ירושלים הערבי מתאספים ליד חומת העיר בדרך הר-הזיתים בואכה יריחו, ויוצאים בתהלוכה רבתי בליווי תזמורת, צעקות ושירה כאשר המוטיב העיקרי היה: "אִידֵבַח אֶל יְהוּד – אֲדוּלָה מְעַנָּא"¹¹¹ (= "שחטו את היהודים – הממשלה אתנו"), ואחר שבעה ימים היו חוזרים באותה צורה העירה. מקרה היה בשביעי של פסח כאשר אבא, אחותי בת ה-7, ואני הלכנו לכותל דרך שער שכם, ואף חזרנו בדרך זו. כאשר הגענו בדרך הביתה לפני שער שכם, בפנינו "וַיָּאֶה דֹּלְרוּזָה"¹¹², בדיוק החלה התהלוכה הערבית להכנס בשער שכם בצעקות שחטו את היהודים, כאשר הם מנופפים בחרבות ובסכינים. נשארנו ולא ידענו מה לעשות. למזלנו, בפנינו הרחוב היתה תחנת משטרה קטנה ובה שוטר ערבי כושי. כשראה אותנו, אמר לנו להיכנס לתחנה הקטנה לפני שיפגעו בנו. פחד נוראי עבר עלינו עד שההמון עבר, אבא הודה לשוטר והלכנו הביתה.

אבא סיפר

האדמו"ר מבונאן¹¹³ בא לבקור בארץ הקודש וסדרו לו דירה בשכונת "בית-ישראל" בירושלים. אבא, ביקר שם מספר פעמים למה שקוראים "פֶּאַרְבֶּרְעֶנְגֶּן"¹¹⁴ אך בהמשך הזמן נסעו הרבי והחסידים למירון בל"ג בעומר להשתתף בהילולא דרבי שמעון בר יוחאי. אבא היה איתם ועמד לידו של הרבי להדלקת המדורה, אבל טרם הלך אל הרבי לפגישה פרטית לקבל את ברכתו. יום לפני עזב הרבי את ירושלים, בדרכו חזרה לחוף לארץ, הלכו אבא עם אמא לבקר את הרבי. בדרך אמא שאלה: "משה, מה תבקש מהרבי?" אבא ענה: "ברכה שה' יתן לי חן וחסד בכל מעשיי", כשאבא נכנס לרבי, הרבי שאל: "מושליה, מדוע באת כל כך מאוחר שהריני עוזב

[30 ימי] תעניות [בחודש הרמזאן]. (אברהם יערי, "מסע משולם מוולטרה בארץ ישראל בשנת רמ"א", ירושלים, 1949, עמ' 59).

¹⁰⁹ הבריטים אסרו את קיום חגיגות "נבי מוסא" בשנת 1937.

¹¹⁰ חאגי אמין אל חוסייני (1893-1974), היה המופתי של ירושלים בשנים 1921-1937. הוא מונה לתפקידו על ידי הנציב הבריטי הרברט סמואל היהודי! חוסייני, בן למשפחה מכובדת מירושלים היה שונא ישראל ידוע שארגן את הפרעות בשנים 1929 ו-1936, ונשפט על כך על ידי הבריטים ל-10 שנות מאסר. שרת את הנאצים בגרמניה בשנים 1941-1945.

¹¹¹ הביטוי בשלמותו הוא: "אִידֵבַח אֶל יְהוּד – אֲדוּלָה מְעַנָּא וְאֶל יְהוּד פֶּלְבָּאנָא", כלומר, "שחטו את היהודים, הממשלה איתנו, והיהודים הם כלבים". כלב באסלם הוא חיה בזויה ונמוכה בהיררכיה. תודתי לפרופ' ישראל ברטל שהסב את תשומת ליבי לסוף הביטוי. גירסה דומה מזכיר עמוס עוז: "פלסטין היא ארדונא ואל יהוד כילבונא! כלומר, פלסטין היא ארצנו והיהודים כלבינו" (עמוס עוז, "סיפור על אהבה וחושך", הוצאת כתר, ירושלים, 2002, עמ' 380).

¹¹² רחוב הוּיָאָה דֹּלְרוּזָה (=דרך היסורים) הוא רחוב בעיר העתיקה המקודש לנוצרים, ובו לפי מסורתם, צעד יש"ו כשהוא סוחב את הצלב, בדרכו האחרונה, ונעצר במקומות מסוימים.

¹¹³ העיר בויאן במערב גליציה, קרובה לעיר קרקוב בפולין של היום. בדורות האחרונים שימשו בני משפחת פרידמן כאדמו"רים.

¹¹⁴ "פֶּאַרְבֶּרְעֶנְגֶּן" היא מילה ביידיש שמשמעה להיות ביחד למשך זמן, ובמקרה זה, זוהי התוועדות חסידית עם הרבי.

בעזה"י את הארץ מחר?" ענה לו אבא: "כידוע לך שאני עובד ציבור ועסוק מאוד" תשובת הרבי היתה "וכן שיתן לך ה' חן וחסד בכל". אותם הדברים שאבא ציפה לברכה. באותו יום המשיכו אבא ואמא ללכת מהרבי לקליניקה של ד"ר אברהם טיכו (1883-1961), רופא העיניים הידוע בירושלים, לבדיקת עיניה של אמא. בקליניקה זו היו צריכים לחכות זמן רב מאוד להתקבל אצל הרופא, והנה רק נכנסו אבא ואמא לאולם ההמתנה, רץ מר השבן האחראי וצעק: "ר' משה שורץ בא, הד"ר מחכה לך", על זאת אבא אמר "ברכת הרבי 'חן וחסד'".

חוויה מיוחדת היתה תקופת ערבי החגים והחגים עצמם בהגיע ימי חודש אלול, ותקיעת השופר שבכל יום אחרי תפילת שחרית. יכולת לשמוע בשכונות השונות אנשים המתאמנים בתקיעות לסליחות בשבוע לפני ראש השנה. יכולת לשמוע גם את קריאת השמש המעיר יהודים לקום מוקדם מאוד בבוקר, והיתה התחרות מי יקום יותר מהר להגיע לבית הכנסת.

יראת הימים הנוראים היתה מורגשת מאוד בכל. היו עולים להשתטח על קברי אבות, היו נוסעים למערת המכפלה לחברון, אז יכלו עוד לעלות רק מספר מדרגות.¹¹⁵ היו נוסעים לקבר רחל. זכור לי כי היו מסובבים את הקבר עם סרט בד אדום צר לסגולה.¹¹⁶ אף כאשר הייתי נער היינו הולכים בלילה, ברגל, לקבר רחל. הימים הנוראים עצמם, ראש השנה ויום הכיפורים, היו מלאי "יראה" ובתפילות הורגשה מן קדושה מיוחדת. בערב יום הכיפורים היינו הולכים לתפילת מנחה בכותל המערבי, והכי מעניין היה, שהיו אלה אותם אנשים שכל השנה רבו וקיללו אחד את השני.

שמחת חג הסוכות החלה כאשר העלו את קרשי הסוכה, בנו אותה וקישטו אותה. לפעמים אף היתה תחרות הסוכה היפה ביותר. היינו ישנים בסוכה, יושבים ושרים שירי חג, ומאוחר בלילות, ובעיקר בליל הושענא רבה, ישבנו ולמדנו בסוכה כל הלילה. אבל בשבילנו הילדים היה שמח כאשר הלכנו "ויזיטען", (=לבקר את הקרובים) והכיסים נתמלאו עם שקדים, ואגוזים בעיקר "פיניוֹנס"¹¹⁷ (=גרעיני עץ האורן, צנובר Pine nuts) שאיתם היינו משחקים. רכישת ארבעה המינים היה מפעל מיוחד, ללכת ל"מאה שערים" ולחטט בלולבים ובאתרוגים.

בחג החנוכה היו כולם תולים את החנוכיה ליד הדלת מבחוץ, והיה תענוג לראות את כולם מדליקים את הנרות ושרים. כולם עסקו בהכנת הלבבות בבית, לא מתפוחי-אדמה אלא מבצק שהחמיץ, והמשפחה התכנסה להנות ביחד. בט"ו בשבט בתקופת ה"חדר" היו מביאים כל מיני פירות בעיקר חרובים, אבל בתקופת בית הספר זה היה שונה. כל בתי הספר בעיר נגשו בחצר בית הספר "למל". קבוצות ילדים לבושים חג עם קשוטי פרחים היו יוצאות בתהלוכה בעיר ומחוצה לה כמו

¹¹⁵ המוסלמים נתנו ליהודים לעלות רק חמש מדרגות ולהתפלל משם. רק עם שחרור מערת המכפלה במלחמת ששת הימים (1967), מתפללים היהודים במערה עצמה (וכן המוסלמים בימים שלהם).

¹¹⁶ חוט אדום זה נקרא בינדעל ביידיש ומשמש לסגולה נגד עין הרע בעיקר בין החסידים. המתנגדים רואים במנהג זה מדרכי האמורי ואוסרים זאת בהסתמך על התוספתא שבת (ליברמן) פרק ה'.

¹¹⁷ Piñones מילה בלאדינו ובספרדית. אליהו הכיר את המושג משום שכך קראו לאגוזים אלו תושבי ירושלים הספרדים, ובעקבותם האשכנזים.

לשכונת "בית-הכרם" או ליד שכונת "רחביה". היו נבחרים מבין התלמידים ששתלו עצים, היתה תזמורת, שירה, ריקודים וחלוקת פירות.

פורים: קריאת המגילה עם הרעש הגדול בהזכרת השם "המן" והתחפשות ומשלוח המנות איש לרעהו ועל הכל היו נוסעים לתל-אביב לחזות ביי"ד באדר ב"ע-דלא-ידע"¹¹⁸ תהלוכה גדולה שבראשה צעד ראש העיר. למחרת ט"ו באדר, "שושן פורים" חגגו בירושלים. אציין כאן שכל שנה מטעם "וועד הכללי כנסת ישראל" הייתי הולך עם אבא להביא משלוח מנות לכבוד הרב הראשי לישראל הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל.

בהתקרב חג הפסח החלו בניקיון הבית באופן מאוד יסודי וכל חלק שנוקה אסור היה להכנס אליו עם אוכל, שמא, חס וחלילה, יפול שם פירור וכאשר הגיע "השבת הגדול"¹¹⁹, כבר ערכו את שולחן השבת מאוד בזהירות. אם החג היה נופל ביום א' הרי כבר אכלו ליד הדלת. הלכנו לתנור המצות לקנות את המצות כי בתחילה לא היו חבילות שנמכרות בחנות; היו צריכים להביא סדין ובתוכו היו שוקלים את המצות. בערב החג היינו קונים את המצות השמורות¹²⁰ המיוחדות.

ליל הסדר: כשכל המשפחה יושבת יחד, מקרוב ומרחוק, היה מאוד נעים, ושאבא ניהל את הסדר והקידוש וארבעת הכוסות מיין משובח ועתיק יומין שמר מרדכי טפרברג שלח לנו לחג. האוכל המריח עם הגפילטע פיש והקנידלך שאמא הכינה בעצמה עם הגריבניס (=גלדוני העור המטוגנים בשומן אווז),¹²¹ וכל המטעמים האחרים, פתיחת הדלת לאלהיו הנביא, וכל זה נמשך שעות בזמירות תוך קריאת ההגדה. בימי חול המועד היו שוב נהנים מביקורי משפחה ומשחקים באגוזים.

לפני ל"ג בעומר היינו עוברים בבתי השכנים לאסוף נפט, סמרטוטים ועצים למדורה, ואילו הורי היו נוסעים למירון להשתתף בהילולא דרבי שמעון בר יוחאי.

חג השבועות: לקראת החג היינו יוצאים להביא ענפים מעצים לבית הכנסת לקישוט חופה מיוחדת, ובבית היינו מקשטים בפרחים. האכילה היתה מדברי חלב. לתפילת מוסף הלכנו להתפלל ליד הכותל, ולביקור בקבר דוד המלך.¹²² בבתי הספר

¹¹⁸ מקור השם "עד-דלא-ידע" הוא על פי הגמרא: "מיחייב [=מחויב] איניש [=איש] לבסומי [=לשתות, להתבסס, להשתכר] בפוריא [=בפורים] עד דלא ידע [=עד שלא ידע, שלא יבחין] בין ארור המן לברוך מרדכי" (מגילה ז, ע"ב).

¹¹⁹ השבת שלפני פסח נקראת "שבת הגדול". בשבת זאת מסיימים את ההפטרה במילים "לפני בו יום ה' הגדול והנורא" (מלאכי ג, כג).

¹²⁰ "מצות שמורות" כתוב בתורה: "ושמרתם את המצות" (שמות יב, יז) ומכאן למדו חכמים שבשעת עשית המצוה צריכות המצות שמירה מיוחדת. הגמרא דנה בכך במסכת פסחים דף מ' ומחבר ה"שולחן ערוך" סיכם זאת כך: "החיטים שעושים בהם מצוה, טוב לשומרן שלא יעלו עליהם מים משעת קצירה, ולפחות משעת טחינה ובשעת הדחק מותר ליקח קמח מן השוק" ("שולחן ערוך", אורח-חיים, תנג, ד).

¹²¹ מאויית גם "גרינן" ו"גרינענעס".

¹²² מגילת רות מסתיימת בייחוסו של המלך דוד, שהוא בנו של ישי, בנו של עובד, בנה של רות. יום פטירתו ויום הולדתו של המלך דוד מיוחסים עפ"י חז"ל לחג השבועות, ולכן נוהגים לעלות על קברו של דוד המלך בערב שבועות. ("דוד מת בעצרת" ובעצרת נולד: עפ"י ירושלמי חגיגה ב, ג; קדושין לח,

היו חוגגים את חג הביכורים בהבאת פירות וירקות, בקישוט רב, למען ה"קרן הקיימת לישראל".

שבת: בערבי שבת וחג אהבתי ללכת עם אבא לשוק לקנות דגים, בשר, ירקות ופירות. זאת עשינו כאשר הלכנו לשוק "מאה שערים", ל"מחנה יהודה", ולפעמים לעיר העתיקה ברחוב היהודים. אהבתי בעיקר את יום שישי בעיר העתיקה כאשר אבא כיבד אותי במסעדה ספרדית, בצלחת אורז עם שעועית.¹²³ הבית היה נעים, חגיגי, והשולחן ערוך, לקראת הקידוש ושירת הזמירות. זה היה מאוד משפחתי. כשבגרתי ניצלתי את השבת אחר התפילה לסיור בעיר, ואחר הצהריים ניתן היה לראות קהל רב מטיילים ברחובות העיר, בעיקר ברחוב יפו, ומפצחים גרעינים.

סיורים וטיולים

עוד בהיותי ילד צעיר אהבתי לטייל בסמטאות העיר העתיקה ברובע היהודי, הארמני, והמוסלמי וכן אהבתי לבקר את הכותל המערבי. אהבתי לבקר את קרובי המשפחה, את דוד יהודה מינץ ובתו, את אליהו מינץ וכן את חיים בנימין שורץ, אח אבא ומשפחתו. היו חגים בהם הלכתי עם אבא לבית הכנסת "ניסן זק"ן"¹²⁴ וביקרנו בחורבת ר' יהודה החסיד. בגיל יותר מבוגר הצטרפתי אל כמה מדריכים שהדריכו בעיר העתיקה כגון: כנעני, ווילנאי, ואף ישעיהו פרס. אלה היו סיורים מאוד

ע"ב). ישנה מסורת עתיקה שדוד המלך קבור בהר ציון אבל זיהוי הקבר הנוכחי מוטל בספק, ויתכן שזהו בעצם קבר שייח.

המקור לכך שזהו קברו של דוד המלך מצוי לראשונה בספרו של בנימין מטודלה שביקר בארץ בשנת 1130 ומספר שעד חמש עשרה שנה לפני ביקורו לא היה הקבר ידוע. סיפור המעשה הוא שחומה אחת מבנייני הנוצרים שבהר ציון נפלה, והפטריארך הנוצרי הטיל על מספר כמרים לבנותה מחדש. הם סיפרו שכשהביאו את האבנים לבניית החומה מחדש, מצאו פתח מערה ונכנסו לתוכה לחפש מטמון. בתוך המערה מצאו ארמון מפואר הבנוי עם כסף וזהב והוא קברו של דוד המלך. (סכמתי מספרו של קלמן שולמן "הראל", ווילנא, 1866, עמ' 25-26).

"בשנת 1427 ניסו אחדים מיהודי ירושלים לקנות את המקום בקומה התחתונה של מנזר הפראנציסקנים על הר ציון, שלפי המסורת היהודית נמצא בה קבר דוד המלך, ולפי המסורת הנוצרית [זהו] מקום 'הסעודה האחרונה' של ישו. היהודים אמנם לא הצליחו לרכוש את המקום, אבל בתוצאת המשא-ומתן גורשו הפראנציסקנים מתאיה המזרחיים של הקומה התחתונה, והמקום עבר לידי המוסלמים" (אברהם יערי, "מסע משולם מוולטרה", ירושלים, 1949, עמ' 11). ואמנם המבקר משה בסולה, שביקר בארץ בשנים 3-1521, מספר "אומרים ששם קבורים דוד ושלמה... [ו]לא יניחו הישמעאלים ליכנס אדם בעולם" ("מסעות ארץ-ישראל לר' משה בסולה", ערך אברהם דוד, ירושלים, 1999, עמ' כ). במאות האחרונות, מחוץ לחומה, בקרבת שער ציון, היו גרים ערבים, שהיו בעלי חזקה על קברי מלכי בית דוד, ולא היו מרשים ליהודים להשתטח על הקברים אלא בחג השבועות ובאיסרו של חג השבועות, ותמורת תשלום. רק אחרי מלחמת השחרור נפתח המקום לכל, בפקוח משרד הדתות. חשיבותו של קבר דוד המלך גברה לאחר מלחמת השחרור, בעידודו של ד"ר כהנא מנכ"ל משרד הדתות, בגלל קרבתו לעיר העתיקה ולהר הבית. עם שחרור ירושלים העתיקה במלחמת ששת הימים (1967) פחתה חשיבותו של המקום. השער הקרוב ביותר מן העיר העתיקה לקבר דוד המלך הוא שער ציון שהיה נקרא על ידי הערבים "באב נבי דהוד" (=שער הנביא דוד).

¹²³מקובל בין הספרדים שהאשה שולחת את הבעל והילדים ביום שישי בצהריים לאכול אורז ושעועית מחוץ לבית, על מנת שיפנו את המטבח ולא יסתובבו לה בין הרגליים, והיא תוכל להכין את מטעמי השבת ללא הפרעה.

¹²⁴ר' ניסישעס שוהל בפי האשכנזים. השם ב"ק הוא במקורו כנראה ראשי תיבות של בן קדושים.

מעניינים וחינוכיים-לימודיים. בליל תשעה באב היינו מסיירים בכותל המערבי ואחר כך סביב חומת העיר. היו שנים שעמדנו על המשמר ע"י הכותל.

ביקור בקבר דוד המלך על הר ציון בחג השבועות של שנת 1939 נתן לי דחיפה להכרת ירושלים, והמקרה שהיה כך היה: הלכתי בעצמי לקבר דוד ומשם החלטתי לרדת דרומית והגעתי לגדר ברזל עם דלת פתוחה, נכנסתי פנימה וממולי בא כומר ושאלני בצרפתית מה רצוני. עניתי לו בצרפתית כי ברצוני לסייר במקום ולדעת מה כאן? והוא נענה ברצון להראות לי ולהסביר לי הכל. זאת היתה כנסיית "קריאת התרנגול" שלפי המסורת הנוצרית מאן דהוא יתכחש לישו שלוש פעמים לפני קריאת התרנגול.¹²⁵ שם הכומר היה האח פראנסואה והוא היה מאוד נחמד וחברי והראה לי את המקום כמקום מגוריו של הכהן הגדול בתקופת יוסף. הוא הראה לי ממגורה של חיטים שנאספו ע"י תרומות ומעשרות וכן מחסן ליינן ושמן כנ"ל. אבל בזה לא נגמר, הוא אמר לי שבכנסיית נוטרדם יש להם מוזיאון שאפשר לראות את המשקולות המוזכרות בתורה כגון: איפה, סאה, או חצי הין וכו' ושאלך לשם לראות את האבן, שנהרג לאחר מכן בהפצצה בנוטרדם ב-1948.

בקרתי במוזיאון והתקבלתי מאוד יפה על ידי פֶּר מְמָר [=האב ממר], ומאז בקורי שני הכמרים טיילו איתי בעיר, והכירו לי את המקומות החשובים לנצרות שטרם הכרתי, כמו ברחוב ויאה דולרוזה. באחד הסיורים עם פֶּר מְמָר הוא לקח אותי למנזר "האחיות ציון" באזור מבצר אנטוניה.¹²⁶ נכנסנו לחצר הפנימית שם היה בור מים או בריכת מים עם סולם חבלים, ירדנו לבריכה לתוך חבית, ושחינו בבריכה. מסתבר שזו היתה בריכה מתקופת החשמונאים שגילו אותה מחדש כאשר פתחו את מנהרת הכותל. מאז הסיור הנ"ל התחלתי לארגן כל שבת סיורים בעיר עם הנוער, "בני-ברית", "הדסה הצעירה" וכו'. סיירתי אתם והסברתי להם את המקומות מבחינה היסטורית, וגיאוגרפית. מעניין שבאחד הסיורים הגענו לשער שכם, וראיתי קבוצת קציני צבא מדרום אפריקה ומאוסטרליה, כאשר מורה הדרך שלהם סיפר להם "בֶּאֱבַע מְעֵשֶׁה" (=סיפורי סבתא). פניתי לקבוצה שלי ואמרתי ביידיש: "אוי דְרֵייטער זַייא אַ-קּוּפּ" (=הוא מבלבל להם את המוח) ובמקרה, אחד הקצינים שמע זאת ואמר: "קום דו, און זָאג וואס דו אַיז" (=בא אתה ותגיד לנו מה כאן), אמרתי לו "תחילה שלם למורה הדרך שלכם, ואח"כ תבואו איתי" וכך היה. מסתבר שהיו שם כמה קצינים יהודים. היתה תקופה ששימשתי מורה דרך בלתי רשמי, למפקד "ההגנה" בעיר העתיקה.

הטיול הראשון בו השתתפתי היה כאשר בית הספר "תלמוד תורה מזרחי" ערך טיול לתל-אביב, כאשר פתחו את "יריד המזרח" הראשון, שהתקיים אז באזור התחנה המרכזית הישנה בתל-אביב. טיול זה גרם דאגה רבה להורים בירושלים כאשר הרכבת שחזרה לירושלים אחרת בכמה שעות. כמעט כל ההורים הגיעו לתחנת הרכבת בירושלים לחכות בדאגה, בסוף כמובן הגענו, זאת היתה תקלה ברכבת.

¹²⁵ הסיפור מופיע בארבעת ספרי הבשורה של הנוצריים, ראה לדוגמה מת' 26.

¹²⁶ מבצר שבנה המלך הורדוס בירושלים מצפון להר הבית ושנקרא על שם השליט הרומאי דאז-אנטוניוס. הורדוס לכד את ירושלים בשנת 37 לפנה"ס.

במשך השנים טיילתי לאורכה ולרוחבה של הארץ, ידוע היה לי כל יישוב עברי וערבי בארץ ישראל. ביליתי חופשות קיץ בתל-אביב, חיפה, זכרון-יעקב, גבעת-עדה¹²⁷ וטבריה. בטיול אחד במדבר יהודה ירדנו ממזרח להר הצופים לכיוון מצדה. בדרך פגשנו מאהל בדואי שאנשיו קבלו אותנו מאוד יפה, הכנסת אורחים בדואית רגילה; חלקנו להם תפוחי זהב. נראה שאחר שיצאנו מרחק לא גדול, ירו עלינו ושלחו אחרינו משמר משטרתי על גמלים. הכל עבר בשלום והגענו למצדה. בערב ישנו בתחתית ההר ובבוקר השכם, טפסנו בשביל הנחש למרומי המצדה.

במצדה בקרתי מספר פעמים ברגל או ברכב אך המקרה המעניין ביותר היה כאשר יגאל ידן (סוקניק)¹²⁸ הזמין אותי עם הקבוצה לבקר את החפירות שערך במקום. הכרתי אישית את יגאל ידן ואת אביו.¹²⁹ ידן אף הזמין אותי עם קבוצה לערוך ביקור ב"חצור הגלילית"¹³⁰ בזמן החפירות. טיולים וסיורים מיוחדים ערכנו לים המלח במוצאי שבתות, לילות ירח מלא, זה היה מאורגן ע"י "מכבי" ירושלים. טיולים וסיורים עוד יותר מעניינים היו כאשר הגענו לים המלח. ארגנו הסעה מזרחה, שכרנו סירה גדולה והבאנו איתנו אוכל ליום שלם, ויצאנו מ"קל"ה"¹³¹ מזרח למעיינות החמים, שנקראו "קולוראי" דוגמת חמי טבריה, וכאן הורדוס בנה לו מרחצאות. משם המשכנו ל"זרקה" ומשם לנחל ארנון, מקום בעל יופי טבעי. הלכנו במים עד הקניונים כאשר למעלה ראינו קן נשרים, המקום היה מקסים. מפליא שהירדנים אינם מפתחים את המקום. למקום זה, הנקרא נחל ארנון הגענו מספר פעמים בתקופת הקיץ, בתקופת שירותי בצבא סיירנו וטיילנו בנגב.

לאילת הגענו ב-1950 עוד בטרם היו שם בתים, וזה אז נקרא "אום אַל נַרְשִׁי". מקרה קרה בסיור זה כאשר החברה, נכנסו לים סוף להתרחץ, שניים נעקצו ע"י קיפודים-ים ונאלצנו להזעיק פייפר להביאם לבית חולים. שנים אחדות לאחר מכן הגעתי שוב לאילת, במסגרת תפקידי בצבא. באותו ערב פרצה דליקה רצינית אשר

¹²⁷ זכרון-יעקב הוא ישוב בדרום הר הכרמל, נוסד בשנת 1882 ונקרא על שם יעקב (גימס), אביו של הנדיב הידוע (הברון דה-רוטשילד).

גבעת-עדה היא מושבה ברמות מנשה כ-8 ק"מ דרומית מזרחית לזכרון-יעקב, נוסדה בשנת 1903 ונקראה על שם אשתו של הנדיב הידוע "אדלאידה".

בנימינה גם הוא ישוב בקרבת גבעת-עדה וגם הוא נקרא על שם הברון אדמונד בנימין רוטשילד; וקצת דרומה מבנימינה נמצאת פרדס חנה, עיר שנקראת על שם חנה בתו של הברון מאיר נתן רוטשילד. ניתן לומר שבאיזור זה היתה למשפחת רוטשילד "שליטה".

¹²⁸ רב אלוף יגאל ידן (סוקניק), (1917-1984) יליד ירושלים, הרמטכ"ל השני של צה"ל ואחד מגדולי הארכיאולוגים במאה העשרים; חתן פרס ישראל (1957) ופרופ' באוניברסיטה העברית בירושלים.

¹²⁹ פרופ' אלעזר ליפא סוקניק (Suknik 1889-1953) אביו של יגאל ידן, היה ראש המחלקה לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, והיה זה הוא שגילה את מגילות מדבר יהודה והכיר מיד בחשיבותן. פרופ' סוקניק קיבל את הדוקטורט שלו ממכללת דרופסי שבפילדלפיה בשנת 1926.

¹³⁰ ישוב עירוני בגליל העליון, כ-2 ק"מ מצפון לראש פינה. מקור השם היא העיר המקראית חצור ששרידיה נחשפו בתל-חצור הסמוך. בתחומי הישוב קבר עתיק יומין המיוחס לפי המסורת לחוני המעגל וכדיו.

¹³¹ קל"ה, קיבוץ בקרבת החוף הצפוני-מערבי של ים המלח, ליד חורבות קומרן. הוקם לראשונה לפני מלחמת העצמאות כחוף רחצה ומלון, והוקם מחדש, בשנת 1968, במחנה צבאי ירדני כהאחוזת נח"ל, ולאחר מכן כקבוץ. משמעות השם קל"ה היא ראשי תיבות: קם לתחיה ים המות. הירדנים לא ידעו שמקור השם הוא עברי והמשיכו להשתמש בו בין 1948-1967.

שרפה מספר צריפים. בסיוור בעין פשחה עם יחידה צבאית חנינו והתכוננו לצהרים פתאום שמענו רעש של זרמי מים, המפקד נתן פקודה לעלות על הרכב ולצאת מהמקום, ותוך זמן קצר היה שם שיטפון, מים שזרמו מהרי יהודה. הסיור הכי מוצלח שלי באילת היה כאשר הגעתי עם קבוצה ממילוואקי שבויסקונסין, ארה"ב, וביניהם סנטור גליאר נלסון, אשר עזר לישראל בקשר להתפללות-מים, ובקרנו במתקני ההתפלה של זרחין,¹³² במתקן המיושן ובמתקן החדש. מעניין מסיור זה יצא מפעל מאוד מעניין וזה כאשר הגענו לסיור בתמנע שכולם התרשמו ממנו. פנה אלי מר איב צ'דנו שהיה אז נשיא קק"ל בוויסקונסין ואמר שמקום זה מתאים להיות פארק לאומי, אמרתי לו שאכן ניתן לעשות זאת אך צריך כסף. במקום הוא תרם סכום רציני, וכיום זה פארק תמנע עם אגם מלכותי.¹³³ עזרתי להכניס למקום זה סכום מאוד מאוד רציני.

מרד בבית הספר התיכון

למדתי בבית ספר תיכון כ"ח (=כל ישראל חברים) מגמה מסחרית, ליד ישיבת "עץ-חיים" במחנה יהודה. היה לנו מורה בשם זהבי שלימד אלגברה (אבל הוא עצמו לא הבין מה זה אלגברה). למזלי, בכתה היה תלמיד שבא מ"הגימנסיה העברית בירושלים" הממוקמת בשכונת "רחביה". שמו היה דוד כהן והוא ידע את הנושא, כך שתמיד המורה ניצל את דוד. בכתה ארגנו וועד, שאני שמשתי כיו"ר שלו, ביחד עם עוד שני חברים. מר זהבי היה נוהג לקרוא לתלמיד ללוח עם בעיה של אלגברה וכאשר התלמיד לא ידע את התשובה, הוא היה מגרשו מהכתה וקורא לדוד כהן לפתור את הבעיה, כך זה נמשך כמה שבועות. וועד הכתה נפגש וקבענו לפעול שברגע שיגרש תלמיד נוסף אני וכל הכתה נצא החוצה ולא נחזור עד אשר יובא מורה חדש. הזהרנו את דוד כהן שלא יפתור את הבעיות, וכך היה. מר זהבי קרא לתלמיד אשר לא ידע לפתור את הבעיה וגרש אותו. קמתי וקראתי לכתה לצאת מהחדר ואמרנו למורה שאנו שובתים. חברי הוועד ואני בתוכם ירדנו למנהל מר בסן וספרנו לו את כל מה שקרה ואמרנו לו כי אנו דורשים מורה אחר. המנהל שמח למקרה כי הוא אמר כי מזמן רצה לפטר את זהבי ועכשיו זאת הזדמנות. וכך היה, הביאו מורה אחר בשם אבני שהיה מצוין.

תלבושת

הייתי מאוד פעיל בבית"ר ירושלים, אך לבית הספר אף פעם לא הופעתי עם תלבושת זו, כי זה לא היה המקום. אך תעמולה תמיד עשיתי וצרפתי חברים וחברות. והנה הגיע יום ה-1 במאי, ואחד הצעירים בשם שיריזלי, מכתה אחרת, הופיע בבית ספר

¹³² המהנדס היהודי, ממוצא רוסי, אלכסנדר זרחין (?1897-1980) המציא שיטה להתפלת מי-ים למים מתוקים (הקפאת מי-ים בוואקום) שנוסתה בהצלחה באילת.

¹³³ עתון "הארץ" מיום 18 בנובמבר 2001, מדווח בכותרת "בין עמודי שלמה" שבפארק תמנע נפתח מרכז מבקרים חדש, ובו המיצג "מכרות הזמן", המתאר את כריית והתכת הנחושת בימים קדומים. במאמר נאמר שבקעת תמנע שליד אילת היא המקום הקדום ביותר שהופקה בו נחושת בעולם העתיק. אליהו שורץ היה אם כן חלוץ בתחום פיתוח איזור זה על ידי הקק"ל.

עם חולצה כחולה וסרט אדום, תלבושת "השומר-הצעיר"¹³⁴ ו"הנוער העובד", מה עשיתי? הלכתי הביתה וחזרתי בתלבושת חומה של בית"ר. המנהל מר בסן קרא לי ודרש ממני להחליף את התלבושת. תשובתי היתה שתחילה שיריזלי יחליף את התלבושת, ואז גם אני אחליף את שלי. המנהל הזעיק את שיריזלי ודרש ממנו להחליף את תלבושתו, לבסוף הוא עשה כן ואף אני עשיתי כן.

הרגשה של נס

בימים ההם לא היו מכוונות כביסה וייבוש. את הכביסה היו עושים בבית או בחצר בגיגיות, וכובסת היתה באה לעבודה זו. את הכביסה היו מרתיחים בדוד נחושת או פח בחצר,¹³⁵ שעמד על גבי שתי אבנים, והשתמשו בפחם ובעצים לחימום המים. את הכביסה היו תולים על חבלים שנמתחו בחצר, דבר שגרם לעיתים תכופות לריב שכנים. בתחילת חודש יולי 1938 אמא כיבסה לפני הצהריים ופתאום היתה לה הרגשה ודחיפה לבדוק במגירה שלי, ואכן היא מצאה אקדח וכדורים ושני אלבומים, את האקדח ואת הכדורים היא הטילה לבור המים שבחצר, אלבום אחד היא נתנה לאחותה שבמקרה היתה שם, ואת האלבום השני היא שרפה באש דוד הכביסה. היא עשתה זאת מבלי לדעת למה, חוץ מהדחיפה הפנימית. כעבור כשעה הופיעו שני שוטרים בריטים מהבולשת C.I.D. וערכו חיפוש בבית, ולא מצאו דבר. רק אז אמא הרגישה שקרה כאן נס בלתי רגיל, וההרגשה היתה שהצילה אותי, כי אסור היה להחזיק נשק. כתוצאה מכך שמרתי את הנשק במקום אחר שלא יוכלו למצוא אותו במקרה של חיפוש נוסף. בבית היה ארון בגדים גדול עם שלוש דלתות, בדלת האמצעית היה ראוי ועליו קישוט למעלה, אך מאחור היה מקום ריק. ניצלתי זאת וסדרתי עץ מיוחד לכסות את המקום הריק ובתוכו שמרתי את הנשק.

ערבות והושענות

בשנת 1929, אחרי מאורעות תרפ"ט, נמנעו יהודי ירושלים לנסוע לנהר הירדן על יד יריחו, לקטוף ערבות הדרושות לצורך תפילת הושענא רבה. חוסר הערבות יצר בעיה והפתרון היה ש"הוועד הכללי כנסת ישראל" יטפל בנושא. אבא עבד במוסד זה, שהיה תחת חסותו של הרב הראשי לישראל הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל. הרב קוק הכיר את אבא וידע כי הנו יליד טבריה, ומכיר את האנשים שם. לכן נתבקש אבא לנסוע לטבריה ולצאת עם אנשים לנהר הירדן ע"י דגניה,¹³⁶ ולקטוף את הערבות הדרושות, ולהביאם לירושלים לקראת החג. יומיים לפני הושענא רבה יצא אבא לטבריה ושכר שם אנשים, ויצאו לפעולת הקטיפה. אבא שכר משאית ושם

¹³⁴"השומר הצעיר" היא תנועת נוער יהודית שמאלנית שהוקמה באירופה לפני מלחמת העולם הראשונה.

¹³⁵הגיגית שבה היו עושים כביסה בירושלים נקראה פִּיִּלָּה. ביטוי זה מצוי במשנה (סוטה טו, ע"ב) ומקור המילה ביוונית כלי לבישול ולשתיה בצורת קערה שטוחה והגיע אל העברית שבירושלים דרך הלאדינו. בלאדינו משמעות הביטוי הוא סיר בישול, אגן.

¹³⁶מדובר באחת מהדגניות. קבוצת דגניה א' (נוסדה בשנת 1909) השוכנת בעמק הירדן על גדתו הדרומית-מערבית של ים-כנרת. דגניה א' נקראת "אם הקבוצות" מאחר והיתה הישוב הראשון בארץ שהתארגן כקומונה. קבוצת דגניה ב' נוסדה בשנת 1920 בשכונתה של דגניה א'.

דרכו ירושלימה דרך העיר שכס. אך לפני עזבו נתן אחד החקלאים מיבנאל לאבא, לול קטן עם אפרוחים, מבלי שאבא ידע שיש איסור להעברת אפרוחים מחמת קִרְנָטִין,¹³⁷ ויצא לדרך. בהגיעו לשכס, נעצר לבדיקה ואכן נתגלו האפרוחים, ואבא נעצר ולא נתנו לו להמשיך בדרכו. כל הסבריו שהחומר שיש על המשאית דרוש לחג למחרת לא עזרו. אבא ביקש להתקשר עם ירושלים עם הרב הראשי הרב קוק, ואמנם כך עשה אך זה לא עזר; סיבת המעצר היתה בגלל האפרוחים. אבא טען "קחו את האפרוחים ותנו לי להמשיך בדרכי", אך הם סרבו. רק לאחר התערבות הרב קוק עצמו ופניה למשרדו של הנציב העליון ניתנה הוראה, ומשטרת העיר שכס שחררה את אבא עם הרכב והעִבְבוֹת, אך את האפרוחים השאירו בשכס. אבא עם המשאית הגיע לירושלים, והערבות חולקו לכל חלקי העיר לחלוקה ללא תשלום. אחר מספר שבועות הגיע רכב משטרת לביתנו והביאו כלוב גדול עם תרנגולים (לא אפרוחים) וזאת עם התנצלות על המעצר; זו היתה הפתעה נעימה.

נסיעות עסקים

במסגרת עבודתי בחברת "מזוניט" שמשתי כמחסנאי וסוכן מכירות נוסע. נאלצתי לנסוע לעיר שכס להיפגש עם מהנדס וקבלן העירייה, זה היה ב-1935. ירדתי לשער שכס ונכנסתי לאוטובוס שנוסע לשכס. בהיכנסי לאוטובוס שמעתי שהמפקח אומר לנהג "מין אַל אִינְגְּלִיזִי חוּט מִינֵנוּ עֶשְׂרֵה גְרוֹשׁ" (=מן האנגלי תיקח 10 גרוש), כאשר הנסיעה עלתה רק 5 גרוש. כאשר הנהג אסף את הכסף, נתתי לו 5 גרוש. אך הוא ביקש 10 גרוש, אמרתי לו בערבית: "אַנָּה מוֹשׁ אִינְגְּלִיזִי, אִנָּה נוֹטְנִי" (=אני לא אנגלי אני יליד הארץ) הוא השתומם ולקח את 5 הגרושים. בחזורי היה שוב אותו נהג שצחק ודברנו ערבית.

במסגרת עבודתי נסעתי לנתניה,¹³⁸ זו היתה דרך מאוד מסובכת. נסעתי ליפו, משם לקחתי אוטובוס לטול-כרם, ומשם דרך בית-ליד לנתניה. בדרך ליד בית-ליד חיכיתי זמן ממושך, והייתי רעב, ושם ישב ערבי ומכר אבטיחים.¹³⁹ שוחחתי אתו בערבית ואמרתי לו כי אני רעב, הוא היה מאוד אדיב והציע לי פיתה, אבטיח, וגבינת כבשים; כמובן ששילמתי לו. הגעתי לנתניה, עיר שרק החלה להיבנות. היו שם בין 3-4 בתים, נשארתי ללון אצל אחד הדיירים שאצלו גם גרו העובדים, כמובן שכל הנסיעה היתה מיותרת, כי לא היה למי למכור את החומר של "מזוניט".

בדרך דומה נסעתי לעזה לפגישה בעיר. נסעתי לרחובות שם לנתי אצל בן דוד, ובבוקר לקחתי את האוטובוס הערבי לעזה. לא היתה זאת נסיעה ישירה, עברנו מספר כפרים ערביים, עצרנו באשדוד, ומשם לעזה, והגענו לעיר רק לפנות ערב. מצאתי מלון קטן ונשארתי ללון. בערב ירדתי לבית קפה הסמוך והזמנתי קפה טורקי. לגמתי את הקפה מהספל הקטן והנה בא המלצר ומילא אותו בשנית, לאחר מכן שלישית אמרתי לו: "די, אני לא רוצה יותר", אז הוא אמר לי: "אם כן, תהפוך

¹³⁷ כך נקרא אז בארץ ההסגר הרפואי למטרות מניעת הדבקה מאנגלית Quarantine.
¹³⁸ העיר נתניה הוקמה בשנת 1929, ונקראה על שם הנדבן נתן שטראוס מארה"ב (1848-1931).
¹³⁹ האבטיח נקרא בפי הירושלמים הוותיקים קִרְבוּז מערבית.

את הספלי" וכך עשיתי.¹⁴⁰ בחלונות המלון היו סורגים ערביים שקשה לראות דרכם החוצה, וכן בבית ממול המלון היו אותם הסורגים, וזאת למען לא יסתכלו על הנשים בחצר. אני בתומי ניגשתי לחלון ופתאום שמעתי צעקות נשים. נכנס בעל המלון ואמר לי כי עלי לעזוב מיד את המקום אחרת אני עלול להיפגע ע"י השכנים, וללא ברירה חזרתי מיד ליפו.

במסגרת עבודתי במשרד המפקח על המזונות הוזמנתי למנהל, ונתבקשתי לשמש בתפקיד שלא היה קשור לעבודתי, וזאת לנסוע לשכם למשרד המפקח על המזונות, לבדוק פעולה לא כשרה שנעשתה במשרד ע"י המנהל המקומי ששמו היה ג'וארי. הועמדו לרשותי רכב, נהג, ושוטר בריטי. נסענו לשכם נכנסתי למשרד ודברנו אנגלית, השוטר והנהג נשארו ברכב. כאשר הצגתי את עצמי, מר ג'וארי אמר לפקיד בערבית: "קח תיקים אלה לחדרך", בינתיים דברנו ושתינו קפה. בשתיית הקפה החילותי ללגום לפי השיטה הערבית, במשיכה לתוך הפה, מר ג'וארי הסתכל עלי ואמר כי אני עושה זאת כפי שהם עושים. עניתי לו בערבית כי אני יליד הארץ ויודע ערבית, כתוצאה מכך אמרתי לו ללכת איתי לחדר השני שלשם העביר את התיקים, נכנסנו לשם והחרמתי את התיקים. קראתי לשוטר שלקח אותם למכונית. הודיתי למר ג'וארי ואמרתי לו כי זאת היתה מטרת בואי וחזרתי לירושלים ואכן זה מה שחיפשו. טוב שזה קרה כמעט בסוף נובמבר 1947 כי מאז כבר לא נסעתי כי היה מסוכן לנסוע לשכם.

תרגול צבאי

בבית"ר התאמנו בתרגילי סדר באולם המועדון ואחר כך בשדות או במגרש "מכבי" ב"שכונת הבוכרים", כמו כן התאמנו בסיוף במקלות. שם המדריך היה בנימין לוונטין. כאן היה מקרה מצער הוא הורה לי להכות במקל כאשר הוא עמד בהגנה ונתן לי פקודה "הכה" ואני הכיתי, אך בנתיים שכח לעמוד בהגנה ולצערי שברתי לו את האף. בארגון אימנו אותנו בתרגול סדר ובנשק קל, במספר מקומות בבתי ספר בעיר כגון: בבית הספר "אליאנס",¹⁴¹ ובבית הספר "שפיצר".¹⁴² זוכר אני שאחד המפקדים-המדריכים היה חיים חימוביץ-חצקוביץ'. כמוכן שכאשר הגענו למקום האימונים היו לנו סימני היכר מיוחדים או מילות מעבר מיוחדות. האימונים היו מעניינים בעיקר כאשר למדנו להשתמש בשיטות "מורס"¹⁴³ לצרכי קשר כולל תקשורת בדגלים. היינו יוצאים לגבעות מסביב לירושלים והתאמנו בדגלים. בתרגילי סדר כללים היינו יוצאים למגרש בקצה שכונת "רחביה". קראו למגרש

¹⁴⁰ זהו גם מנהג ערביי חברון (רועי פוליטי, "ארנבוני גגות", עם עובד, 2001, עמ' 293).

¹⁴¹ בית הספר הצרפתי אליאנס Universelle Alliance Israelit הידוע בשמו העברי כ"יח (ראשי תיבות של כל ישראל חברים) הוא חלק מארגון חינוכי לבתי ספר יהודיים מודרניים. הארגון הוקם בשנת 1860 ומרכזו בפריז. בתי הספר של רשת זאת הוקמו בהרבה מדינות ושפת ההוראה היתה צרפתית.

¹⁴² בית ספר יסודי ותיכון דתי לבנות בירושלים. נקרא תחילה "יד חנה" ועם פטירתה של המנהלת, הגב' שפיצר, הוסב השם לשמה.

¹⁴³ תקשורת בסימני מורס הומצאה על ידי האמריקאי סמואל מורס (1791-1872) והוצגה לראשונה בשנת 1837, והפכה לכלי חשוב בתקשורת ומשתמשים בה עד היום הזה. השיטה מבוססת על העקרונות שקווים ונקודות מייצגים אותיות ומספרים.

"מגרש רטיסבון" כי היה זה רכושה של כנסית רטיסבון.¹⁴⁴ במגרש זה אף התאמנתי בריצה למרחקים ארוכים. הינו יוצאים בשבת בבוקר בערך ב-4 או 5 בבוקר, בקיץ או בחורף, באים במכנסים קצרים. בחורף לבשנו מכנסים ארוכים על הקצרים והתאמנו כשעה. בחורף קפאו לנו הידים וקשה היה לכפתר את המכנסים העליונים, ונעזרנו אחד בשני. היה ויצאנו למדבר יהודה, היינו יורדים ביום שבת בבוקר השכם, מצד האוניברסיטה העברית.

ההליכה היתה די ארוכה וכאן התאמנו בזריקת רימוני יד ובתרגילי סדר. באחד התרגילים ואני בראש השורה, כי הייתי גבוה מאחרים וניתנה פקודה ללכת. בדרך נתקלתי בשיח קוצים, בלי לחשוב הרבה קפצתי מעל לשיח, ואחרי כל הקבוצה. מפקד הפעולה עמד על גבעה די גבוהה וקרא לי לעלות אליו. הוא נתן לי עונש לעלות ולרדת מהגבעה עשר פעמים. פעם אחת אחרתי, מחמת העבודה שלי במשרד, לאחד האימונים בעיר בערב. המפקד נתן לי עונש לבוא אליו הביתה פעמיים ב-12 בלילה, למעשה זה היה עונש בשבילו כי אני מצאתי חברה, והלכנו לקולנוע או דברים אחרים, ובשעה 12 בלילה בדיוק דפקתי על דלתו, והערתי אותו מהשניה.

פעם יצאנו לאימונים על אחת הגבעות בקרבת שכונת "גבעת-שאול"¹⁴⁵ ממול כפר ערבי¹⁴⁶ ועם התחלת האימונים הופיעו ילדים ערבים מהכפר ונאלצנו להסתלק. אותו דבר קרה לי באחד האימונים שערכתי בסנהדריה ליד המערות היפות שבמקום. בתחילת האימונים כשהיינו רק כעשרה אנשים, הופיע רועה צאן ערבי עם שֶׁבֶרְיָה¹⁴⁷ גדולה על ירכו והתחיל לאיים עלינו. דברתי איתו, ובנתיים החברה הקיפו אותו ולקחנו ממנו את השֶׁבֶרְיָה.

באחד השבתות מוקדם בבוקר, אמנתי קבוצה קטנה בחצר בית הספר "למל" ליד מועדון "מכבי". אימנתי את אנשי הארגון בכיסוי "מכבי" בתרגילי סדר, ובאותו מגרש מצד שני אימנו קבוצת מ"ההגנה" כאשר המדריך היה יגאל ידן (סוקניק) שהכרתיו. כאשר הגעתי למטכ"ל¹⁴⁸ בשנת 1948 והלכתי לחדר האוכל, עצר אותי יגאל ושאל מה אני עושה שם. הוא היה אז ראש אג"ם¹⁴⁹ (אחר כך הרמטכ"ל) שמחנו לראות אחד את השני.

¹⁴⁴ כנסית רטיסבון הוקמה בירושלים ברחוב שמואל הנגיד על ידי תיאודור אלפונס רטיסבון בשנת 1855. בפרעות 1929 מצאו תושבי שכונת "רחביה" בירושלים מקלט במנזר ובמלחמת העצמאות התגוררו בו הילדים והנשים שפנו מגוש עציון. לאחר מלחמת השחרור הושכר חלק גדול של המבנה ליהודים, ובין השאר נתפס אגף שלם בידי האוניברסיטה העברית בירושלים, וידידי השופט העליון פרופ' יצחק אנגלרד סיים בבנין זה את לימודי המשפטים.

¹⁴⁵ שכונה במערב ירושלים, ליד הכניסה לעיר מתל-אביב. נוסדה בשנת 1914 ונקראה על שמו של הרב יעקב שאול אלישר, הרב הראשי הספרדי לירושלים, הידוע יותר בשם יש"א ברכה. בית העלמין הגדול של ירושלים מצוי כיום בפאתי "גבעת-שאול" בכניסה לירושלים.

¹⁴⁶ כנראה מדובר בכפר הערבי המפורסם דיר-יאסין שבו התקיים קרב עקוב מדם במלחמת השחרור ומעלילים על אנשי האצ"ל שרצחו כמה מתושביו.

¹⁴⁷ שֶׁבֶרְיָה, מערבית סכין המשמשת לנשק, פגיון, על פי רוב להב עקום בתוך נדן.

¹⁴⁸ המטה הכללי של צה"ל, היה ממוקם ברמת-גן, כיום הוא ממוקם בקריה בתל-אביב.

¹⁴⁹ אג"ם (= אגף מבצעים). רמטכ"ל (= ראש המטה הכללי).

בית"ר ואני

כבר סיפרתי לעיל כיצד הצטרפתי לבית"ר עם חברי. כעבור זמן מה הצטרפתי לקבוצה קטנה בתוך התנועה שנקראה ה"שבט" (שאיפת בית"ר טהורה). היינו שישה עד שבעה חברים וחברות. המדריכים היו אבא אחי-מאיר,¹⁵⁰ יבין, י. כצנלסון ופרופ' נתניהו (אביו של בנימין נתניהו). אנו בעצמנו היינו צריכים להרצות על הנושאים השונים בתולדות הציונות, בהכנה עצמית. היתה תקופה מאוד מעניינת. סבלנו מרדיפות חברי תנועות הנוער האחרות המתנגדות לבית"ר, אולם בבית הספר התיכון שימשתי בתפקיד רציני בגיוס חברים לבית"ר, ובשנים האחרונות ללימודים בבית הספר, לארגון האצ"ל. תנועת בית"ר בירושלים עברה תקופות שונות עם פעילות רבה וחברים/ות רבים ולעומת זאת היו גם תקופות שפל. במשך השנים הקדשתי זמן רב לפעילות, ונטלתי חלק חשוב בתנועה בירושלים. כמו כן היה לי הכבוד והעונג לעבור קורס מדריכים-קצינים בהדרכת ברוך בלנקלפלד, בחסותו של זאב ז'בוטינסקי, קורס מלא וגדוש. מחוסר אמצעים נאלצנו לעבור ממועדון למועדון, אבל המשכנו את הפעילות. מעניין לציין שיצחק נבון,¹⁵¹ לימים נשיא מדינת ישראל, היה אחד מחנכי, כן היה חיים קורפו (היה שר בממשלתו של מנחם בגין ז"ל). השתתפתי בכל הכנסים, ובקרתי בפלוגות בית"ר. תוך זמן קצר הצטרפתי גם לתנועת "מכבי", ושם עברתי אימונים בספורט, וב-1932 השתתפתי במשחקי המכביה הראשונה, והשתתפתי גם במפגן התרגילים הכללי.

כששלום רוזנפלד ממערכת "ידיעות אחרונות" הגיע לבית"ר ירושלים הייתי אני האיש שקיבל אותו. דרך שורות בית"ר גויסתי ל"ארגון ב"י"¹⁵² וגייסתי גם אחרים. זה היה המעבר לארגון הצבאי הלאומי. מאחר ונאסרתי על ידי הבולשת הבריטית מיד אחרי תלייתו של שלמה בן-יוסף¹⁵³ הי"ד, והמעקב של הבולשת אחרי, ומאסר הבית לשנה, נאלצתי לעזוב את שורות בית"ר. היות והייתי קשור עם פעילות נוער הצטרפתי ל"מכבי הצעיר" ושמשתי כמדריך ראשי או כפי שכינו אותי "המפקד".

אבא סיפר

אבא היה יליד טבריה ובילה את תקופת צעירותו עד נשואיו בעיר. להוריו הייתה אכסניה קטנה ששימשה עוברי אורח. במשך השנים אף החלוצים שעבדו בכבישים ובביקורים, כגון דוד גרין (בן גוריון),¹⁵⁴ לנו שם. באחד הימים הזעיק סבא, ר' שבח

¹⁵⁰ אבא אחי-מאיר (1898-1962) היה ראש "ברית הבריונים". ארגון "ברית הבריונים" הוקם בשנת 1931 והיה הקיצוני שבין הארגונים הימניים. חברי ארגון זה הואשמו ברצח ארלוזורוב ובפעילות אנטי בריטית קיצונית. פרסם מאמרים וספרים.

¹⁵¹ יצחק נבון (1921-) בן למשפחה ספרדית מכובדת בירושלים, חבר כנסת ושר בממשלת ישראל והנשיא החמישי של מדינת ישראל. ניהל את המחלקה הערבית ב"הגנה" בירושלים 1946-1949.

¹⁵² ארגונים בניגוד לחוק נקראו אז "ב"י"; כגון "עליה ב"י", "ארגון ב"י", והאות "ב"י" שימשה כאות הראשונה של "בלתי חוקי-ליגאלי".

¹⁵³ שלמה בן-יוסף הי"ד (1913-1938) חבר בית"ר, היה היהודי הראשון שעלה לגרדום על ידי הבריטים בארץ, בכלא עכו, ב-29 ביוני 1938.

¹⁵⁴ דוד בן-גוריון (גרין) (1886-1973) ראש הממשלה הראשון ושר הבטחון במשך שנים רבות. סופר, הוגה דעות, ממנהיגי תנועת העבודה בישראל.

שורץ, את אבא, שהיה מאוד צעיר, לקחת את הפרידה ולרכב למושבה יבנאל,¹⁵⁵ דרומית לטבריה, על הגבעה מערבה לים כנרת, ולהזעיק אדם בשם דב בער, ולהזהיר אותו כי התורכים עומדים לאסור אותו על זה שהרג קצין טורקי, שאנס אשה יהודיה. בעזרת ידיד המשפחה בשם סגל, מצא אבא את דב בער והזהירו. דב בער נעלם ואיש לא ידע לאן.

לרגל תפקידי בארצות הברית מטעם הקק"ל בשנת 1989, קבלתי טלפון למשרדי שאדם בשם דב בער מעוניין לרכוש חורשת עצים דרך קק"ל ביבנאל. האיש היה גר באחת הערים המרוחקות בפנסילבניה. לקחתי רכב ויצאנו למקום, התרגשותי היתה רבה כאשר הוא עמד על זה שהנטיעות תהיינה ביבנאל, ושאלתיו מדוע דווקא ביבנאל? הוא החל לבכות באותו הרגע הבנתי את הקשר בינו ובין הסיפור ששמעתי בילדותי, ואמרתי לו כי אני יודע את הסיבה; כי אבי הוא זה שהזעיק אותו, ואמרתי לו כי אבא סיפר לי פעם את הסיפור. ההתרגשות היתה רבה אך עצים לא ניטעו על ידי הקק"ל ביבנאל, אלא ניטעו על ידי בית הספר "כדורי"¹⁵⁶ הסמוך ליבנאל. האיש הזמין אותי לארוחת צהרים, הוא היה אדם מאוד מבוגר (למעלה מתשעים) ולצערי אחרי כחודש הוא הלך לעולמו.

עליה למירון

מנהגו של אבא היה לעלות למירון¹⁵⁷ לשמוח ולשמח בהילולת ר' שמעון בר יוחאי, זה היה מנהג מקובל במשפחה, כשגרו בטבריה, והוא המשיך במסורת.

סיפר אבא את הסיפור הבא:

סבא ז"ל, רבי יהודא לייב, מוצאו היה מן המחוזות שבפודוליה או ווהאלין, אשר באוקרינה, של מדינה ה"פוניה".¹⁵⁸ בצפת שימש כראש החברה קדישא והיו נהירין לו שבילי בית-החיים בצפת, ממש כשבילי דרקיעא של שמואל בנהרדעא, שאמר: "נהירין לי שבילי דשמיא כשבילי דנהרדעא",¹⁵⁹ ומקום כל קבר וציון היו קבועים בזכרונו, כאילו מונחים היו בכיסו בקופסה. וכאן החל לספר את אותו המעשה

¹⁵⁵ מושבה בגליל התחתון, נוסדה בשנת 1901 ושימשה כאחד ממרכזי "השומר".

¹⁵⁶ בית הספר "כדורי" לרגלי התבור, 2 ק"מ צפונית לכפר תבור, נוסד בשנת 1933 בתרומתו של סיר אליהו כדורי ונקרא על שמו. יצחק רבין היה המפורסם שבבוגריו.

¹⁵⁷ ר' מנחם בן שלמה המאירי (נפטר בצרפת 1306) טוען כי בימי הגאונים היתה קבלה שביום ל"ג בעומר פסקה המגפה של תלמידי רבי עקיבא (פירושו ליבמות ס"א). מסורת היתה בין בעלי הקבלה שיום ל"ג בעומר, יומא דהילולא דרבי שמעון בר יוחאי, יום שבו גילה סודותיו לתלמידיו, וחוגגים את היום הזה במירון, ועושים זייתרא, כלומר השתטחות על קברי אבות. בניס בני שלוש מסופרים פעם ראשונה בחייהם בל"ג בעומר במירון בטקס שנקרא בידיש אופשעקען ובעברית חלקה. מילה זו בעברית במובן תספורת קיימת בספר בראשית "עשיו אחי איש שעיר ואנכי איש חלק" (כו, יא).

¹⁵⁸ "פוניה" הוא כינוי גנאי לצאר ולרוסיה הצארית. האטימולוגיה של השם היא כנראה "איון" ל"איוניה" ל"איפניה" ול"פוניה". היהודים בדרך כלל השתמשו ב"פוניה גאנעב" כלומר "פוניה" הוא בדרך כלל גנב.

¹⁵⁹ ברכות נח, ע"ב.

הנורא אשר אירע לו לסבו, רבי יהודה לייב, בעת אשר שימש בקודש, באותו תפקיד, בבית-החיים שבצפת.

פעם אחת אור ליום ג' במרחשוון שנת תרי"א (1850) בשכבו על מיטתו וישן את שנתו, והיה זה כבר אחר חצות הלילה, שמע פתאום דפיקות חזקות בדלת ביתו וקול קורא מבחוץ מעבר לדלת: "יהודה לייב, מהר לקום ורד לבית-החיים, ופתח שם קבר חדש סמוך לקברו של האר"י הקדוש זי"ע (=זכרונו יגן עלינו), כיון שהצדיק מרוזין¹⁶⁰ זי"ע, מסתלק זה עתה לבית עולמו, ויובא לכאן לצפת עיה"ק לקבורה. על כן הזדרזו ורד לחצוב לו את הקבר". סבי, רבי יהודה לייב ז"ל מיהר לקום ורץ לעבר הדלת וכאשר פתח אותה והסתכל החוצה לכל עבר לא ראה את בעל הקול אשר קרא אליו והשמיע לו את הדברים הללו. חזר רבי יהודה לייב ושכב שוב על משכבו וחשב והרהר וכך אמר ללבו: "אין זאת אלא שכל הדפיקות בדלת והקריאה אלי כל זאת חזיתי ושמעתי בחלום, ונדמה היה לי שזה במציאות". עוד הוא שוכב ומהרהר באותו "חלום", ומיד נשנו אותו הדפיקות והקול הקורא אליו: "קום ורד לבית-החיים לחצוב את אותו הקבר". שוב הזדרזו סבי רבי יהודה לייב וירד ממיטתו, כיוון שנכח כבר לדעת שאין זה חלום, היות והיה ער לכל דבר ולא ישן כל עיקר, מיהר לעבר הדלת והסתכל דרכה ימינה ושמאלה, ושוב לא ראה כל נפש חיה סביבו. אבל אז כבר התחיל לחשוב שיש דברים בגו, והחל שוקל במחשבתו כיצד לפעול. ופתאום חזרו הדפיקות והרעים עליו הקול, וכעת כבר לא בלשון בקשה אלא בקול מצווה ובאיום, האיץ בו להזדרז ולקיים את הפקודה, שאחרת עתיד הוא ליתן את הדין. כעת לא הרהר עוד סבי בדבר ולא היסס יותר. התלבש מהר, הדליק את הפנס, לקח עמו את כלי החפירה ולאור הפנס התקדם וירד לעבר בית-החיים "וארכובותיו דא לדא נקשין"¹⁶¹ הגיע עד סמוך לקברו של האר"י זי"ע. שם מצא מקום פנוי, ובלו שהיות החל לחפור, חפר וחפר, וכאילו ידיים נעלמות סייעו לו בחפירת הקבר. וכאשר כילה את מלאכתו ראה פתאום והנה שלהבת אש, אורכה כקומת איש, עפה ומתקדמת במהירות לעומתו, והיא באה מכיוון צפון מערב. סבי כולו נדהם נרעש ונפחד נשאר עומד כבול עץ תקוע על מקומו, ואת החפירה נשארה אף היא תקועה בידו. שלהבת האש נחתה לרגליו וקנתה את שביתתה בתוך אותו חלל הקבר הפתוח. סבי, כאשר ראה כל זאת, הרגיש איזו מין דחיפה פנימית למהר ולכסות את הקבר על השלהבת אשר נחתה בתוכו, באותו עפר האדמה אשר חפר. החל לכסות את הקבר ושוב הרגיש כאילו איזו יד נעלמת עוזרת לו בזה. כהרף עין כיסה את הקבר, ובמקום נהוותה כעין כפל "צורת הקרקע". מוכה תדהמה ולא מוצא את חושיו, בפיק ברכיים, עלה וחזר לביתו. וכבר לא עלה על יצועו אלא המתין לקריאת הגבר, ותיכף מיהר לבוא אל רבי שמואל דיין הוא רבי שמואל הלר זצ"ל, רבה של צפת בעת ההיא. ר' שמואל הלר הקפיד שלא יקראו לו הרב רק הדיין, כי אמר אחד היה הרב

¹⁶⁰ רבי ישראל פרידמן מרוזין (1796-1850), בן רבי שלום שכנא מפרהורוביטש ונינו של המגיד ממזריץ', נאסר על ידי שלטונות הצאר עקב מלשינות ונאלץ להעביר את חצרו לסאדיגורה שבמחוז בוקובינה. הוא אבי שושלת האדמו"רים של סאדיגורה, צ'ורטקוב, הוסיאטין, בויאן, ועוד. ראה ספר מקיף על תולדות חייו: דוד אסף, "דרך מלכות: ר' ישראל מרוזין ומקומו בתולדות החסידות", מרכז זלמן שזר, ירושלים, 1997.

¹⁶¹ עפ"י דניאל ה, ו.

בצפת בימינו, והוא רבי אברהם דוב מאבריטש¹⁶² זצ"ל, ואין שני לו, והמשמש בקודש בעיה"ק צפת אחריו רק בשם דיין יקרא. וכאשר סיפר סבי לרבי שמואל הלר הדיין את אשר קרהו, גער בו רבי שמואל ואמר: "אתה הוזה הזיות. אל תספר כאן את חלומותיך, ומה החלום אשר חלמת על אודות הצדיק מרוזין?" כי הכל ידעו והיו בטוחים שהצדיק מרוזין רשכלבה"ג (=רבן של כל בני הגולה) חי וקיים ויושב בכבודו של עולם ומנהל עדתו בתוך סאדיגורה עירו. כעבור כמה ימים אכן נודע ברבים שהצדיק מרוזין זי"ע הסתלק לבית עולמו אור ליום ג' מרחשוון שנת תרי"א, בדיוק באותו הזמן ממש כאשר רבי יהודה לייב נקרא לחצוב לו את קברו בצפת, ליד הקבר של האר"י הקדוש זי"ע.

מעשה זה מפורסם היה בצפת, והוא אף מובא באחד מספריו של האי גברא רבא, רבי משה קליערס,¹⁶³ רבה הדגול של טבריה ע"ה, מי שהיה איש צפת. מאז ואילך היו מזכירים את שמו של רבי יהודה לייב ביראת כבוד. ולגופו של דבר, עד עצם היום הזה מצביעים על צורת הקרקע המוגבהת יותר ובולטת בשטח סמוך לקברו של האר"י הקדוש, ואין עליה שום ציון או מצבה ויודעי ח"ן (=חכמת הנסתר) נזהרים ומזהירים אחרים מלדרוך על המקום, ומעידים הם שזהו קברו ומקום מנוחתו כבוד של הצדיק מרוזין, אשר נפטר בסאדיגורה העיר, וזכה שמלאכי מעלה העלוהו לקבורה בצפת, ליד קברו של האר"י הקדוש זצ"ל. ולא לחינם זכה רבי יהודה לייב לזאת, שמלבד היותו קדוש וטהור הרי הוא היה גם נביא.

היכרות

בתקופת בית הספר התיכון בא אדמירל צרפתי לבקר והזמין את כל תלמידי התיכון לבקר על אונית מלחמה צרפתית שעגנה בנמל יפו. זה היה מאורע מעניין ומרגש, נסענו ליפו ושטנו בסירות קטנות לקראת האוניה שעגנה יותר רחוק ביס. כנהוג בנמל יפו, קבלנו הסברים על האוניה ותפקידיה וכן על חימוש האוניה. אחר הביקור ביקרנו בתל-אביב נישארנו ללון בבית הספר כיי"ח, שהיה ברחוב שבזי.¹⁶⁴ בערב באו לבקר אותנו נוער תל-אביבי וכן תלמידי הכיתות הגבוהות של בית הספר. בין המבקרים היה צעיר אשר על דש מעילו היה סמל של בית"ר (מנורה) והצגתי את עצמי. שמו היה תיאודור כהן מוסקוביץ' שגר ליד בית הספר. מאז אותו ערב הפכנו להיות ידידים. הידידות נמשכה שנים רבות גם לאחר שהתחתן עם בחורה אמריקאית בשם אהובה. היינו מבקרים אחד את השני, ולאחר שנים נפגשנו בניו-

¹⁶² הרב אברהם דוב אוירבך ב"ר דוד מ-אבריטש (עלה לצפת בשנת 1832 ונפטר בה בשנת 1840), מתלמידי הצדיק ר' נחום מצירנובל, רבה האשכנזי של צפת, מחבר הספר "בת-עין" על התורה, עזר בשיקום צפת אחרי הרעש הגדול של 1837. הרב שמואל הלר נתמנה לרב הראשי האשכנזי אחריו ושימש ברבנות כארבעים שנה. שניהם היו חסידים. הפרושים עזבו את צפת לירושלים אחרי הרעש.

¹⁶³ עפ"י הספר "בית עקד" חיבר ר' משה קליערס (Kliers) שני ספרים: 1) "תורת הארץ" בעניין מצוות התלויות בארץ, ירושלים, תרפ"ה, 2) "מפי דודי" זכרונות כתובות בידי הר' משה אהרן פרלמן, יצאו לאור על ידי הרב משה קליערס (מאויית ללא האות עין), ירושלים תרצ"ה. הספור לעיל כנראה מופיע בספר הזכרונות. הרב משה קליערס היה הרב הראשי לטבריה וראש ישיבת "אור תורה" ו"בית תלמוד תורה" בטבריה. מצוי בידי נייר מכתבים חתום על ידו מיום ד' באלול תרפ"ה (1935).

¹⁶⁴ רבי שלום שבזי (1720-1619) היה גדול משוררי תימן ומקובל ידוע.

יורק, ואת משפחת אהובה פגשתי תוך כדי תפקידי בק"ל במיניאפוליס, מינסוטה. עקב ההיכרות עם תיאודור הכרתי קבוצת חברים וחברות בתל-אביב ורמת-גן, שהייתי מבקרים לפחות פעם בחודש, והם באו לירושלים ותמיד נשארו ללון אצלנו בבית.

הליכה למשרד

בתקופת המצור על ירושלים ועדיין ממשלת ארץ ישראל המנדטורית היתה שולטת, ירושלים חולקה לאיזורים שונים ועובדי הממשלה מהצד היהודי היו עוברים את השער עם תעודה מיוחדת. נראה היה שהערבים הסתובבו יותר חפשיים מצד העיר העתיקה. הכניסה שלי ושל חברי היתה על יד "הסוכנות היהודית" ברחוב המלך ג'ורג'. אני שימשתי כאחראי לביטחון במשרד שהיה ממוקם ע"י מלון המלך דוד בית "הגיאזיטים". מצד הסוכנות היה המקשר מר קפלן שישב במשרד "קרן-היסוד". הוא נהרג כאשר היתה התפוצצות בחניוני הסוכנות.¹⁶⁵ הנשק האישי שניתן לי היה קופסת סיגריות Players כאשר עשר הסיגריות היו שם אמיתיות ושאר עשר הסיגריות היו חומר נפץ. היה צורך להדליק סיגריה ולשים אותה בצד החומר נפץ, ובהתפוצצות נוצר רעש ללא נזק. כל בוקר היינו הולכים בשיירה משער הכניסה של הגדר עד למשרד, ועוברים מרחוב המלך ג'ורג' לרחוב צדדי אחרי כנסית טרה סנטה,¹⁶⁶ ועוברים סימטה מאחורי מגרש הספורט Y.M.C.A. ע"י המשרד. יום אחד אני משום מה אחרתי את השיירה ונכנסתי בעצמי לכיוון המשרד, הכל היה תקין עד שהגעתי לסמטה הצדדית מאחורי Y.M.C.A. כאן הופיעו מולי שלושה ערבים וצעקו: בערבית "יהודי! תירה בו". הלבוש שלי עשה רושם על אחד הערבים והוא אמר: "הוא לא יהודי, הוא אנגלי". וזה הציל אותי כי הוא אמר לי בערבית "ברח מפה",¹⁶⁷ וכן היה. הלכתי מהר לכיוון משרדי, בבואי למשרד פגשתי המנהל הכללי Mr. Harris ושאל אותי מדוע אני נראה כה לבן? ספרתי לו את הסיפור והוא אמר שאפסיק לבוא למשרד. עניתי בשלילה ואמרתי: "כל זמן שאתה פה אני אבוא", זה מצא חן בעיניו.

רימון למשרד

באחד הפגישות אצל מר קפלן, המקשר לעובדי ממשלה במשרדי "קרן-היסוד", דובר היה שיש צורך להחדיר רימון יד למשרד שלנו, וכי אחת הבנות תעביר זאת דרך שער הכניסה, בו ישבו שוטר בריטי ושוטר ערבי. התנגדתי ואמרתי כי אני אעשה זאת, כי אני ראש המחלקה ויהיה לי יותר קל. יום לפני הבאת הרימון הגעתי לשער עם התיק הרשמי שלי וכתוב עליו Government of Palestine והשוטר שאל אותי "מה יש בתיק?" אמרתי לו: "ספר, סנדביץ', ופצצה". הוא לקח זאת ברצינות פתח את התיק

¹⁶⁵ הפיצוץ במשרדי "הסוכנות היהודית" בירושלים היה בתאריך 11 במרץ 1948.

¹⁶⁶ כנסית טרה סנטה בקרן הרחובות בן-מימון וקרן-היסוד בירושלים הוא קולג' פראנציסקני איטלקי, שנחנך בשנת 1927. הקולג' שימש את האוכלוסיה הערבית נוצרית. לאחר נפילת הר הצופים במלחמת השיחרור, שימש הבנין את האוניברסיטה העברית וכן כספרייה הלאומית ובחצר מוקמו מעבדות הכימיה של האוניברסיטה. בראש הבנין ניצב פסל של מרים, אם משיחם.

¹⁶⁷ בערבית כנראה נאמר לו: "רוח מן הון" [=הסתלק מפה].

ומצא כמובן ספר וסנדביץ' כעס ועברתי. למחרת בבוקר היה בתיק ספר, סנדביץ', ורימון יד, וקרה אותו דבר "מה יש בתיק"? אמרתי לו: "ספר סנדביץ' ופצצה". הוא הסתכל עלי וצחק, וכך העברתי את הרימון, ושמו את הרימון בארובה וכסינו את המקום עם מפה. כעבור יומיים הלך כנראה אחד הנערים במשרד וחיטט בארובה ומצא את הרימון והחל לצעוק "רסס יהודי", כלומר פצצה יהודית. כל הערבים במשרד ברחו ולא חזרו יותר ואילו אני נקראתי אל המנהל הכללי שאמר לי שהוא בטוח שהרימון הוא של "ההגנה", ואמר מאחר והערבים ברחו, יפול עומס העבודה עליכם.

דהריה ע"י חברון

באמצע נובמבר 1947 חזרתי מבאר שבע מאחד הסיורים, במסגרת תפקידי במשרד המפקח על המזונות, לבדוק את חלוקת המזון בנגב. במשרד בו עבדתי היו מקציבים את המצרכים העיקריים כגון: אורז, סוכר, קמח, שמן. נסעתי במכונית ממשלתית עם נהג, ובהגיענו לסיבובים בכביש המוביל לחברון ודהריה, לא הרחק מתחנת המשטרה, נעצרנו ע"י ערבי רעול פנים עם אקדח ביד. הוא פתח את דלת המכונית שהיה על ידי ודרש ממני כסף ואת שעוני. היססתי, יצאתי מהרכב, והערבי חשב שאני הולך לתת לו את כספי ולא היה מוכן לפעולתי. עד היום לא אבין מהיכן לקחתי את האומץ והעזות למה שעשיתי. חטפתי את האקדח ביד אחת וביד שניה הורדתי את הכפייה מעל פניו ואמרתי לו בערבית צחה שיתבייש על הפעולה שרצה לעשות לי, ואני חוזר מאחיו הערבים וחילקתי להם מזון. הכנסנו אותו לרכב והעברנו אותו למשטרה הקרובה.

תקופת מצור ירושלים

אזכיר כאן שני מקרים שקרו בתקופת המצור על ירושלים שהיה לי חלק בהם, כידוע שירושלים סמכה על שירות המזון שהגיעו מהשפלה וכאן בעיר חולקו בהתאם לתוכנית המוסדות.

מקרה ראשון: בסוף ההפוגה השניה שחלה בימים ראשונים של השבוע, ושיירת המזון נאלצה להגיע ביום השבת. הוראתי לצאת עם מספר אנשים לסלק קבוצת חרדים קיצוניים ששכבו על הכביש בקרבת "גבעת-שאול", לחסום את מעבר השיירה. יצאנו למקום ופקדנו עליהם לקום ולעזוב את המקום כי "פיקוח נפש דוחה שבת", וכן שלמחרת היום הם עצמם יעמדו בתור לקבל מנות אוכל לילדיהם. הם התנגדו, ואף אחד מהם שהכיר אותי צעק: "אלי, הבן של ר' משה, אתה תפגע באנו?" הוראתי לאנשי להקיף אותם וספרתי עד 5, וירינו כדור אחד באויר מהסטן שהיה לנו. כולם ברחו כזבובים. אני משוכנע כי אלה היו אנשי נטורי קרתא, אשר לא קבלו את הוראות הרבנות.

מקרה שני: כאשר בנו את דרך בורמה, שהצילה למעשה את ירושלים בתקופת המצור, אך חלק מהדרך במרכזה לא היה נתון למעבר משאיות, ולכן משאיות מצד השפלה הביאו את מצרכי המזון עד מקום שאי אפשר היה להמשיך, ומצד שני מכיוון ירושלים באו משאיות עם מתנדבים, ועל גבם העבירו מצרכי מזון מצד לצד.

זה היה בחג השבועות, נדרשנו למצוא מתנדבים לצאת לדרך בורמה, ואכן נכנסנו לבתי כנסת והפננו את תשומת לב המתפללים למצב, ומיד היו לנו מתנדבים לבושים בבגדי חג שיצאו לדרך בורמה.

עברית ספרדית בבית הכנסת

עברנו לגור במושבה בשם רמתיים¹⁶⁸ כיום הוד-השרון, כאן גרו הורי אשתי, אהרון ויפה וינר. ההעברה באה עקב תפקידי בצבא באיזור תל-אביב. הייתי פעיל מאוד בבית הכנסת שזה עתה נבנה, ושמשתי כגבאי ראשי. התפילות נוהלו בהברה אשכנזית, ולפעמים בביטוי גליצאי עמוק. מרבית המתפללים היו דוברי עברית שלא יכלו לסבול את צורת התפילה. היינו שני סגני-אלופים, רב-סרן אחד וסמל-ראשון והחלטנו לשנות את השיטה הישנה, ערכנו מניין עברי, מוקדם בשבת בבוקר, כך שלא נשאר מניין לנותרים, ונאלצו לקבל את השיטה שלנו, ומאז התפללו בהברה ספרדית.

מקהלה

במשפחה שלנו לכולם היה קול נעים כך שאבא היה שר ומעודד אחרים בהילולות רבי שמעון בר יוחאי, בבית הכנסת היה מרים את קולו, שנשמע חזק אפילו בעזרת הנשים שהייתה בקומה העליונה, מקום שבקושי שמעו בו בדרך כלל את בעל התפילה. כך בהיותי נער בבית הספר הצטרפתי למקהלת בית הספר. לאחר מכן הצטרפתי למקהלת החזן ר' זלמן ריבלין¹⁶⁹ ז"ל וגם למקהלת בית"ר בהנהלת צבי אהרונוביץ' (אהרוני ז"ל). השתתפות זאת במקהלות נמשכה שנים ולבסוף הפסקתי. קרה שבמלחמת השיחרור, בימים הנוראים, בהיותי באחד הישובים בגליל, הייתי בבית הכנסת היחיד במקום, ובעל התפילה היה יהודי עם זקן בעל מידות שעבר ליד התיבה והתפלל מאוד יפה, אך בהגיע תפילת "כל נדרי" ביום הכיפורים, החזן לא הופיע לשעת התפילה. הזמן הגיע ולא היה מי שיעבור לפני התיבה לתפילה. אמרתי לאחרים כי אני לא חזן אבל יש לי "גירסא דינקותא"¹⁷⁰ וזוכר ויודע את התפילה, ואכן שמשתי כחזן באותו ערב. זאת היתה הפעם הראשונה שירדתי לפני התיבה, כי אבא אמר לי כי נהוג אצלם שכל זמן שההורים חיים אין הבנים עוברים לפני התיבה ואין אומרים קדיש, אבל כאן היה כביכול מצב חרום. למחרת היום, יום הכיפורים, והנה החזן הופיע, שאלנוהו היכן היה בערב "כל נדרי"? ואמר כי לא שילמו לו לכן לא בא, וזאת למרות שלא היה בית הכנסת אחר במקום. התערבתי ואמרתי לו (אני אז הייתי קצין בדרגת סגן) כי אני מתפלל ולא הוא, וכך היה. לרבי שלמה גורן ז"ל

¹⁶⁸רמתיים, שנוסדה ב-1925 היתה המושבה הראשונה בארץ שזכתה למעמד של מועצה מקומית לאחר קום המדינה. הוד-השרון כיום כוללת גם את הדר, רמת-הדר, מגדאל, גני-צבי, נוה-נאמן, וגד-מגד.

¹⁶⁹החזן הרב שלמה זלמן ריבלין (1886-1962) הקים את בית הספר לחזנות שעל יד בית הכנסת "שירת ישראל" בירושלים ושרת בקודש למעלה מיובל שנים. לבית הכנסת היתה מקהלה מפורסמת. הדריך רבים מגדולי החזנים שבדור. חיבר מספר ספרי חזנות ומילון לעברית אנגלית וידיש.

¹⁷⁰גירסא דינקותא: בארמית, הלימוד שלמד האדם בצעירותו ומשתמר היטב בזכרון עפ"י שבת כא, ע"ב.

הרב הראשי של צה"ל נודע מה שעשיתי, הוא הכירני כי גרנו תקופה מסוימת בשכנות, וכן בצה"ל. וכך, שנה לאחר מכן הייתי בירושלים, והוא ביקשני לנהל את התפילות במחנה הצבאי קרוב לביתי, וכך היה.

עישון

עם התחלת העבודה התחלתי גם לעשן, סיגריות תוצרת חוץ בעיקר אנגליות, ועברתי לשתי חפיסות ליום. במשך השנים הכרתי חבר בצה"ל, מנשה שקד, שהיה לאחר מכן מנהל בית חרושת "דובק" בבני ברק, ובביקורי אצלו הייתי מקבל מלאי של סיגריות. גם אישתי עישנה. ערב אחד, בחוץ היה גשום מאוד, נגמרו הסיגריות שאישתי עישנה, ובקשה ממני לצאת לקנות לה סיגריות. הגשם היה כל כך חזק שממש לא התחשק לי ללכת, ואמרתי לה שתיקח את הסיגריות שלי ושאיני מפסיק לעשן, וכך היה. הפסקתי לעשן מאותו ערב, וכאשר באתי לישיבות מטה או בחברה ועישנו, לא יכולתי לסבול את העשן. כעבור שבועיים חזרתי הביתה מהמטה הצבאי, כאשר ישראל גולבסקי נהג ברכב, וקרתה התנקשות עם אוטובוס, בו נפצעתי קל. כולם הפצירו בי שאקח סיגריה כדי להירגע ואני סרבת, וכך עמדתי בהחלטתי לא לעשן יותר.

יחסים עם הערבים

עד הכרזת בלפור ב-1917 שהכריז על זכות היהודים למדינה בארץ ישראל, היו היחסים בין היהודים והערבים די מסודרים, במיוחד בין הערבים והיהדות הספרדית,¹⁷¹ אבל גם עם היהדות האשכנזית, ואף עזרו אחד לשני. להורי היו שכנים ערבים מוסלמים אשר עזרו להם רבות. כגון, שהשכנה הערבית גילתה שאין אצלנו אוכל בבית, היא הביאה לאמא כסף לעזרה ובקשה שהכסף יוחזר לכשירווח. אף ישבו יחד ולמדו מלאכות יד שונות. אחרי ההכרזה החלה מתיחות והיחסים הפכו עוינים בין הערבים והיהודים, וב-1920 החלו הפרעות. תמיד בהגיע ה-2 "ב" בנובמבר, יום מתן ההכרזה, היו פרעות והתגרויות ולכן נתנו ליום זה שם ביידיש "דָּעֶר בֵּיזְעֶר נובמבר" (=היום הכועס בנובמבר). אולם בין הזמנים של פרעות דמים היו גם ימים רגועים וניתן לעסוק עם הערבים וללכת ללא פחד. הייתי יורד לעיר העתיקה לבקר את קרובי ללא כל חשש, או כאשר עזרתי לאבא להביא משכורת לרבנים שגרו בעיר העתיקה מטעם המוסד בו עבד, הייתי הולך בסימטאות השונות ללא כל חשש. מסביב לשכונה בה גרנו, שכונת "כנסת", היו גרים ערבים עד הפרעות של תרפ"ט 1929, אחר כך ברחו, אבל לפני כן היו יחסים טובים. היה שם ערבי מאוד

¹⁷¹יש בירושלים, כך יספרו הזקנים בעיניים נוצצות, מודל ישן לדו-קיום בשלום ובשלווה. תנו להם עשר דקות, והם יגידו, או יותר נכון "עשרה רגעים", ותשמעו סיפור על איך גרו יחד בירושלים יהודים וערבים בדו-קיום, בלי שאף אחד מהם שמע אפילו על מכתב הסרבנים. תשמעו איך בירושלים שבתוך החומות היו גרים זה לצד זה ערבים ויהודים. לא רק שהיו גרים יחדיו, אלא אף קיימו חיים משותפים על פי נוסחה יהודית עתיקת יומין לדו-קיום בשלום, הגורסת שהערבי מכבד את החג של היהודי והיהודי אף הוא, מצדו, יודע מתי חל החג של הערבי. חלק בלתי נפרד מההסכם היה שהערבי מהווה חלק אינטגרלי מחגו של היהודי, וזאת באמצעות שיתוף פעולה... שרי אנסקי, "דו-קיום של מצות", מעריב, סופשבוע, 29 במרץ 2002.

מכובד שהיה גם בעל עדר צאן וסיפק חלב לשכונה, ואתו היו לי יחסים מיוחדים. בפסח היינו מביאים להם מצות ואגוזים, ואילו הוא היה מביא לנו במוצאי חג הפסח, פיתות עם חמאה.

בתקופת עבודתי בחברת "מזוניט" היה לי מכר ערבי שהיה בא למשרד ועוזר לי למצוא לקוחות אף נסעתי אתו לרמאללה, יריחו, בית לחם, והוא היה בא לביתנו בחגים והשתתפנו בטקס נשואיו. כאשר ביצענו עבודה במנזר הארמני, במגוריו של האפטריאך, הייתי יורד לעיר העתיקה לרובע הנוצרי לבדיקת העבודה, שבוצעה ע"י ארמנים.

חברים

למרות שאני אשכנזי וגדלתי באזורים אשכנזים רוב חבכי היו מעדות המזרח: ספרדים, פרסים, ותימנים. את כל חבכי רכשתי בבית הספר, בתנועות הנוער, ותוך כדי עבודתי. היה לי חבר בית ספר שאתו יצרתי קשרים הדוקים ואף ידידות משפחתית, כך שבלייל הסדר היינו מחליפים ביקורים במשפחות. היו לי חברים מהעדה הפרסית איתם ערכתי טיולים ואף ביקורי בית. הייתי מבקר רבות בשכונת בתי הבוכרים שם התגוררו עולי פרס. בין חבכי הספרדים היו משפחת שיטרית, משפחת יצחק נבון, ואחותו. אזכיר כאן את יצחק לוי ז"ל המלחין ואוסף המוסיקה הספרדית שאותו הכרתי. בין חבכי האשכנזים היו אלה מבין משפחות החשובות בעיר כגון: פרלמן, מן, טפרברג, מרגובסקי (ארגוב), בנזמן, לדרמן, ריבלין, ורשבסקי ועוד.

עם הקמת המדינה

ביום ה' באייר תש"ח (14 במאי 1948) הוכרזה מדינת ישראל וביום ה-28 ביוני 1948 נשבע צה"ל אמונים למדינת ישראל, כולל יחידת "משמר-העם". עם קום המדינה גויסתי לצה"ל ליחידת הג"א¹⁷² בירושלים. בסוף חודש יולי 1948 הופיע בירושלים מר מרדכי נמצא-בי¹⁷³ בדרגת סגן-אלוף (אז היתה זו דרגה גבוהה ביותר, אחת לפני אלוף) וביקש ממני להצטרף אליו ולצאת למטה הכללי של צה"ל ברמת-גן במטרה לצרפני ליחידת קציני הג"א הארציים. אין ספק שהוא בחר בי משום שהכיר אותי משירותנו המשותף במלחמת העולם השנייה בירושלים.

כאשר גויסתי לצה"ל והוצבתי ליחידת הג"א בירושלים, ניגשתי לרושם הגיוס, אדם שהכרתיו עוד ממלחמת העולם השנייה. הוא ברך אותי ואמר לי שהוא שמח שהתגייסתי ושאוכל לשמש לו כ"סמל" והוא יהיה הקצין. אבל כפי שציינתי לעיל, חזרתי לירושלים בדרגת קצין והוא שימש כ"סמל" תחת פיקודי.

¹⁷² הג"א [=התגוננות אזרחית] הוקם בחודש מאי 1948 תחילה בשם "שירות ההתגוננות מפני הרעשות". השירות הוקם לאחר הפצצה קשה מן האויר על ידי חיל האויר המצרי על תל-אביב, אשר גרמה למספר רב של נפגעים והרוגים ולהרס גדול.

¹⁷³ מרדכי (מקס) נמצא-בי (נצאביצקי) נתמנה (4 באפריל 1948) לראש הג"א הראשון ומקימו של החיל. בהשכלתו היה משפטן. פרסם שני ספרים: 1. "הדגל", תל-אביב, 1948; 2. "בחר לך שם עברי!" בשיתוף המטכ"ל, וועדת השמות העבריים, תל-אביב, 1949. היה מחלוצי ומהממריצים לשינו השמות של תושבי ישראל וחיילי צה"ל לשמות עבריים מקוריים.

בתקופת המצור על ירושלים, כאשר פגזים נפלו על ירושלים, שהיתי במחנה שנלר.¹⁷⁴ שיטת ההפגזה של הלגיון היתה קודם לירות פגזי פוספור שגרמו לדליקות ומיד אחרי כן פגזי חומר נפץ, במטרה לפגוע באנשים שיצאו לכבות את השריפות, ולהרוג ולפצוע כמה שיותר. ביום שישי אחד קבלתי חופשה קצרה לראות את משפחתי, שגרה לא רחוק מהמחנה, בשכונת "מקור-ברוך".¹⁷⁵ בדרכי הביתה נפלו מספר פגזי פוספור ופרצה דליקה ותושבי המקום רצו לכבות את השריפה, ובדיוק עברתי שם וצעקתי לכולם להסתלק ולתפוס מחסה, וכך עשו. כעבור מספר דקות נחתו במקום פגזי ח.נ.מ. (=חומר נפץ מרסק) ועל ידי כך נצלו אלה שהתכוונו לכבות את האש.

מוניתי כקצין הג"א-הג"ס של מחוז הגליל בדרגת סגן, זוכרני שהייתי הקצין הראשון של צה"ל בגליל הנושא דרגות קצונה חדשות, ועלייתי בדרגה פורסמה בפקודת מטכ"ל מס' 7. שרתתי בתפקיד זה מ-26 בספטמבר 1948 עד 18 בינואר 1949, ואז הועברתי למפקדת ראש הג"א במטכ"ל. הסיבה להעברה מהירה לתפקיד זה נעוצה בכך שסא"ל מרדכי נמצא-בי נספה בתאונת דרכים בינואר 1949. התאונה קרתה בתקופת ההאפלה, כשנסע בלילה ללא אורות, והתנגש חזיתית ברכב שבא מולו.

אחרי שהוצבתי במפקדת מחוז הגליל, במושבה מגדל¹⁷⁶ שליד טבריה, והתיצבתי בפני מפקד המחנה (טרם ענדתי את דרגות הקצונה). היתה זו מסגרת חדשה עבורי בחיים. עד אז לא היה לי כל קשר עם מחנה צבאי פורמלי. מפקד המחנה צעק אלי: "היי אתה! קח שק מלא אותו בקש וזה יהיה לך מזרון לישון בלילה". עשיתי כמצווה והוקצב לי חדר קטן ללינה. כשירדתי לחדר האוכל ישבתי ליד הקיר כי לא הכרתי אף אחד מהחברה. ניגש אלי האחראי על חדר האוכל בצעקה: "היי אתה! זה שולחן של קצינים עליך לשבת קדימה יחד עם כל החוגרים". כמובן שנשמעתי להוראות ועברתי לשבת בין החיילים. כעבור יומיים נקראתי להתיצב לפני מפקד המחוז אשר הודיע לי שקבל הוראה מהמטכ"ל שהועליתי

¹⁷⁴ מחנה צבאי שנלר ממוקם ברחוב מלכי ישראל בירושלים, הוא "בית היתומים הסורי". הוקם על ידי המסיונר הגרמני הפרוטסטנטי לודוויג שנלר בשנת 1855, עבור יתומים שהובאו מסוריה ומלבנון. מתחם המבנה השתרע על פני כ-100 דונם (25 אקר) והיו בו בשעתו בית דפוס, בית ספר לעוורים, בית חרושת לרעפים וחווה חקלאית. בתוך המתחם נחשפו מערות קבורה מימי בית שני. שפת הלמוד במוסד היתה גרמנית. במרכז המתחם נמצא בנין המנהלה, שכלל, נוסף על המשרדים, גם כנסייה וחדר אוכל. הוא נבנה בסגנון הבארוק הדרום גרמני ובחזיתו מגדל שעון. את המתחם מקיפה חומה וסביבה מצויים בניינים למגורי סגל עובדי המוסד, ועליהם שמות הערים שתרמו את הכספים להקמת כל אחד מן המבנים. בתקופת מלחמת העולם השנייה נתפס המבנה בידי הצבא הבריטי, משום שהיה רכוש האויב הגרמני, אך הבריטים פינו את המבנה במרץ 1948, ועם הקמת המדינה הוא הפך למחנה של צה"ל.

¹⁷⁵ שכונת "מקור-ברוך" סמוכה לשוק מחנה יהודה. שכונה זו נקראת על שם הפסוק: "יהי מקורך ברוך, ושמח מאשת נעורידך" (משלי ה', י"ח). השכונה נוסדה בידי ברוך הירשקוביץ בשנת 1924.

¹⁷⁶ המושבה מגדל בגליל התחתון, 6 ק"מ מטבריה, הוקמה כחווה פועלים בשנת 1910. היה בה מחנה של "גדוד העבודה" המפורסם שסלל את הכביש מטבריה לראש פינה. העיר מגדל היתה ישוב חשוב בימי בית שני. תושביה השתתפו במרד נגד רומי ומשנפלו החומות, ברחו בסירות לים כינרת. ממגדל באה מרים המגדלית (מריה מגדלנה), אשה מופקרת שהפכה לתלמידתו של ישו, ונתקדשה במסורת הנוצרית.

לדרגת סגן, וענד לי את הדרגות במקום. יש לציין שעד אז לא ענדו דרגות, ואפילו מפקד המחוז הלך ללא דרגות. מייד לאחר מכן ירדתי לחדר האוכל והתישבתי בדיוק באותו מקום שישבתי בימים הקודמים. שוב ניגש אלי האחראי לחדר האוכל ואמר כי עלי לשבת בשולחן הקצינים, אולם בהזדמנות זאת אמרתי לו שעכשיו אני המפקד ואני אחליט היכן לשבת. כשהועברתי מהמטכ"ל למחוז הגליל לא היה לי נעים, כי הייתי רחוק ממשפחתי אשר היתה ברמתיים, וזו הפעם הראשונה בחיי שחגגתי את ראש השנה, יום כיפור וסוכות מחוץ לבית. געגועי היו רבים אבל לא ניתן היה לעשות דבר, זאת היתה תקופת מלחמה. בתקופה זו עברתי את מרבית ישובי הגליל והכנתי אותם לקראת התקפות מן האוויר. באוקטבר 1948 היה מבצע "חירם" שיחרור הגליל, שגם לי היה חלק בו. מייד אחר המבצע עברתי בישובי צפון הגליל והגעתי לפקיעין,¹⁷⁷ וכאן יצאו לקראתנו ראשי הקהילה הדרוזית, והביאו אותנו לבית הכנסת של הכפר, והראו לנו כי שמרו על ארון הקודש וספר התורה, וכן את נעלי הכוהנים שהיו בארון. בהיותי קרוב לטבריה הייתי מבקר תכופות את דודי נתנאל מנדל, אח אבא, ואף עזרתי לו במה שיכולתי, וכן ביקרתי את ידידנו במושבה יבנאל. בתקופה מינואר 1949 עד ינואר 1950 היו שני ראשים להג"א: צבי הלוי וברוך ברוד,¹⁷⁸ אך הללו עסקו בפעילות ארגונית גרידא. בתקופה זו ניסינו לקיים קורסים לאנשי הג"א מילואים, קורסים של שבוע ימים בבה"ד 6 ללא הצלחה רבה. בקורס האחרון נפצעתי. באותו יום הופעתי עם מכנסיים קצרים ושרוולים קצרים והדגמתי טפול בפצצת אש חיה, תוצרת בריטניה. כאשר הפצצה בערה הייתי צריך לכסות אותה עם שקי חול. הרמתי את השק שהיה כבד מידי והוא נפל על הפצצה אשר רוסקה והתכסיתי כולי עם מגנזיום בוער על הפנים ועל הידים והרגלים. הועברתי לחדר החולים אך הרופא לא ידע איך לטפל בי. בקשתי ממנו בקבוק אלכהול כי נזכרתי שאמא שלי נכוותה בשמן רותח על ידיה, ובלא הכשרה מוקדמת ניקתה את ידיה באלכהול, והכוויה נעלמה. גם אני מרחתי את פניי, ידי ורגלי באלכהול, והיו כמה ימים שכולי הייתי אדום כסלק אבל הכל הגליד ללא צלקות. לעומת זאת הרופא לא נתן לי למרוח את הרגל השמאלית, ובגלל זיהומים ברגל זאת נאלצתי לשהות כשבועיים בבית החולים.

בתקופת פקודו של רס"ן צבי הלוי בשנת 1949 הוצבתי זמנית כקצין הג"א ירושלים. זמן מה לפני כך הוצמדה פצצה ליד חומת העיר העתיקה, בין השער החדש לשער שכם (בסמיכות לשער החדש מאחורי כנסיית נוטרדאם), כדי לפוצץ את

¹⁷⁷ כפר מעורב אוכלוסין בגליל העליון, בצד כביש חוסן-רמה, בבקעה יפת-נוף בה נמצאת מערה שלפי המסורת, הסתתרו בה רבי שמעון בר יוחאי ובנו אליעזר. במקום קיימים שרידי בית כנסת עתיק. בראשית תקופת המנדט הבריטי עדיין התגוררו במקום 17 משפחות יהודיות, צאצאים של איכרי הגליל מימי החורבן, אשר מעולם לא הלכו לגולה. רוב המשפחות היהודיות הונסו או נטשו את המקום אחרי מאורעות תרצ"ו (1936). משפחת זינאתי שרדה במקום עד הרבע האחרון של המאה העשרים, ועוד זכיתי לראות את אבי המשפחה בפקיעין בטיול בית הספר השנתי בשנות השישים.

¹⁷⁸ המפקד הראשון של הג"א היה כאמור סגן אלוף מרדכי נמצא-בי. בפברואר 1950 מונה סגן אלוף ברוד (קומרוב) למפקד החדש של הג"א ('ג'ירוסלם פוסטי', 27 בפברואר 1950, עמ' 3). A new Chief. [Air Raid Precautions] Officer has been appointed by the Ministry of Defense to succeed Sgan-Aloof [Lt. Col.] M. Nimza-bi who was killed in a road accident last year. The new A.R.P. Chief is Sgan-Aluf Baruch (Komarov).

החומה בנסיון מחודש לכבוש את העיר העתיקה. אך הממשלה ביטלה את התוכנית והיה צורך לפרק את הפצצה. יחידת פירוק פצצות היתה אז כפופה להג"א (יותר מאוחר הועברה היחידה לחיל הנדסה) ונדרשתי ע"י ראש הג"א לבדוק את הנעשה, אך במקום ללכת בעצמי הטלתי משימה זאת על אחד הסמלים שהיה חבלן מקצועי, וכאשר רס"ן הלוי בא לירושלים לבדוק את הנושא נשאלתי אם בדקתי מה נעשה. עניתי ששלחתי את אחד הסמלים. תשובת רס"ן הלוי היתה שכאשר אומרים בתפילת שחרית "שלא עשני אשה" צריך האדם לבדוק בעצמו ולא ע"י שליח, המסר היה ברור: אין האדם בודק את ערוותו בבוקר כלל, ובוודאי לא על ידי שליח לוודא שלא הפך לאישה במשך הלילה, רק למי שיש פקפוקים בזכרתו יעשה זאת ובעצמו! הבנתי את הרמז ה"גס" שיש דברים שאי אפשר להטיל על הזולת והתנצלתי.

בתקופה זאת אספנו בירושלים נפלים (=פצצות שלא התפוצצו) בשכונות, הגענו ל"בתי אונגרין"¹⁷⁹ בהגיענו יצאה יהודיה אחת וצעקה לשכנתה בידיש: "די גוים האט געקומען צו נעמען דעם בומבעס" (=הגויים באו לקחת את הפצצות). באותו היום עצמו הגענו לכנסיה הסקוטית מול תחנת הרכבת בירושלים לפרק מספר פגזים, ויצא הכומר ואמר לבנו: Show the Jews where the bombs are (=הראה ליהודים היכן הפצצות), אצל היהודים החרדים היינו גויים, ואצל הגויים היינו יהודים.

באחד הימים הלכתי בקצה רחוב שטראוס לכיכר שכיום נקראת "כיכר השבת", ניגש אלי יהודי חרדי עבדקן כשהוא מחזיק בשתי ידיו פצצה חיה של 25 פאונד. כשראה אותי צעק בידיש: "אופיצער, א בומבע" (=קצין, פצצה) וזרק אותה על הרצפה. נתתי צעקה "שמע ישראל" ו"שכב על הארץ", למזלנו הפגז לא התפוצץ משום שהפין היה כפוף, אחרת זה היה סופנו.

הקמת בסיס הג"א ראשון

בתקופה זו הועלתי לדרגת סרן ותפקידי היה לסייר במחנות צה"ל ולבדוק את אמצעי ההתגוננות נגד התקפות מן האוויר. סגן ישראל גולובסקי (גלעד) מונה לי כעוזר וכנהג. פעילות יותר אינטנסיבית בהדרכה החלה עם מינויו של סגן-אלוף דוד רשף (הוא הועלה לאחר מכן לדרגת אלוף-משנה) למפקד הג"א. ישבנו יחד שעות והכנו חומר לימודי. לפעמים היינו מסתגרים בביתו של רשף. כתבנו וערכנו חוברת מיוחדת "תורת הג"א" על פי חומר אנגלי, ועל סמך נסיוני האישי בנושא. חוברת זו ומערכי שיעור צהליים בהגנה אזרחית שפיתחנו, עזרו לנו בקיום הסמינר הראשון של הקצונה הארצית של הג"א מילואים. הסמינר התקיים באחד המחנות ליד נתניה, ובסיום הסמינר ערכנו תרגיל הג"א בעיר נתניה. החומר הלימודי שפיתחנו עזר לאחד את תורת הג"א בארץ. את הסמינר השני ערכנו בבסיס חיל הקשר בתל-אביב.

¹⁷⁹ שכונת "בתי אונגרין" ממוקמת מצפון ובסמוך לשכונת "מאה שערים". השכונה נבנתה על ידי כולל יהודי אונגריה (הונגריה) שומרי החומות משנת 1897 ואילך.

בהתייעצות קציני המפקדה הוחלט להקים בסיס הדרכה ארצי, וזה הוקם בקנה מידה לא גדול בפרדס-כץ ליד בני-ברק. סרן ירחמיאל הלוי¹⁸⁰ מונה למפקד הבסיס, אולם הבסיס היה זעיר מאוד ללא מתקני אימונים, מה שיצר מגבלות רציניות ביכולתנו להשתמש בבסיס. יחד עם סרן הלוי ערכנו תוכנית הדרכה לבסיס, וכך החל הרעיון לעבור למרכז אימונים צבאי יותר רחב. בסוף אותה תקופה הועליתי לדרגת רב-סרן והוטלו עלי תפקידים נוספים במסגרת מפקדת ראש הג"א: קצין אג"ם והדרכה, קצין ארגון וממלא מקום קצין הג"א במחוז המרכז.

כדי ליצור עירנות בציבור בנושא התגוננות אזרחית ערכנו מטעם מפקדת ראש הג"א ובשיתוף המחוז והפיקוד תרגילים עירוניים שבהם הפעלנו צופרים, הודענו ברדיו על ההבדלים בין צפירת תרגול לצפירת אמת, הפסקות תנועה, ביום פצועים ושריפות, חילוץ נפגעים בשיתוף מגן דוד אדום, מכבי האש, והמשטרה. כמו כן ארגנו תערוכות הג"א שכללו ציוד והדגמות פעולות הג"א, בערים הגדולות: ירושלים, תל-אביב, חיפה, ונתניה. התערוכות ארכו בכל מקום בין שבוע לשבועיים, וביקרו בהן אלפי אנשים.

ההשתלמות באנגליה

בינתיים נשלחתי ללימודי ההתגוננות האזרחית A.B.C. ללוחמה אטומית, ביולוגית וכימית באנגליה.¹⁸¹ החל מספטמבר 1955 עד ינואר 1956 ביקרתי בשלושה בסיסי הדרכה של ה-Civil Defense וכן במחנות צבאיים ובמספר ערים כגון: לונדון, יורק, בריסטול, ליברפול, ואדינבורו, לראות מקרוב את בסיסי הדרכת הג"א. בביקורי בעיר ליברפול זכיתי לכבוד מיוחד. הוזמנתי ללשכת ראש העיר אשר התעניין מאוד במדינת ישראל והציב לרשותי רכב מיוחד עם קצין הג"א העירוני, אשר ערך עבורי סיורים בעיר ובמחנה האימונים המקומי של הג"א. מעניין שכאשר ישבתי בלשכת ראש העיר נפתחה הדלת פתאום ונכנס אדם נמוך קומה והציג עצמו כיהודי חבר מועצת העירייה, והוא הזמין אותי לארוחת צהרים. איש זה הפך במרוצת השנים לראש עיריית ליברפול. אחרי כל ביקור כתבתי ושלחתי דו"ח מפורט לראש הג"א

¹⁸⁰ אליהו מציין: עזרתי לסרן ירחמיאל הלוי שנים לאחר מכן בקידום לדרגת רס"ן שעוכבה משום שהיה חבר אצ"ל שישב באריטריאה ומשום כך לא קודם, גם אני הייתי חבר אצ"ל כאמור, אלא שפרט זה לא היה ידוע משום מה בצה"ל.

¹⁸¹ אליהו מציין: בהתאם למדיניות צה"ל כל קצין שיצא לחו"ל חייב היה לעברת את שמו, השתמשתי בשמי האמצעי ונקראתי בבריטניה אליהו ש. יקותיאל, בשווי ארצה חזרתי והשתמשתי בשמי הקודם אליהו י. שורץ.

בעוד שינוי השם אצל מספר אנשים היה ניכור מן העבר, כגון: "הרגתי אותו [את אביו] בעיקר בכך ששינתי את שמי [מקלוזנר לעוז]" (עמוס עוז, "סיפור על אהבה וחושך", הוצאת כתר, ירושלים, 2002, עמ' 517), הרי אליהו נאלץ לשנות את שמו בגלל מדיניות וחזר לכור מחצבתו ולשמו המקורי כשחזר לארץ. אליהו הוקיר וכיבד את הוריו כל חייו, היה קשור אל הוריו ועברו בקשר חזק ושימר על קשר זה בכל כוחו.

עברות השם בין יהודי הארץ החל כבר בתקופת העליה הראשונה, וההקפדה על עברות השם של מייצגי ישראל החלה בתקופת המנדט הבריטי. השמות החדשים ייצגו את שאיפת התנועה הציונית להתרחק מן הגלותיות. מרדכי נמצא-בי, מפקדו הראשון של אליהו בהג"א, היה זה שהחל בשנת 1944 מטעם "הוועד הלאומי" לנהל תעמולה למען השם העברי והמלצה להמרה מאורגנת של שמות משפחה לועזיים לשמות עבריים מקוריים. נמצא-בי פרסם על נושא זה ספר, ראה בהערה 173.

בארץ. כמו כן עברתי קורס מיוחד בבסיס ההדרכה ליד העיר בריסטול, וסיימתי את הקורס בהצטיינות ובהערכה מיוחדת של מפקד הבסיס ומשרד הפנים הבריטי.

בלונדון הוזמנתי לביקור בבית החרושת Pyrin המייצר מכשירי כיבוי אש והופתעתי כאשר הגעתי למקום שבביקור השתתפו יחד אתי גם רס"ן מעירק וסגן מירדן, מדינות אויב לישראל. התעלמתי מהם ולא דברתי איתם. בסיום הביקור והצגת המוצרים הזמין אותנו המארח לארוחת צהרים והוא אמר כי יגישו בשר חזיר וכו'. ביקשתי ממנו שיתן לי ביצה קשה מבושלת ועגבניה טריה מפני שאני שומר על חוקי הכשרות היהודיים והוא הסכים ברצון. כאשר הוא פנה לקצינים הערביים והסביר להם שיוגש חזיר הם ענו שיאכלו זאת ברצון. הערתי מבלי להסתכל בהם כי לפי הקוראן¹⁸² אסור לאכול חזיר גם למוסלמים, אך הם ענו, גם הם לא ישירות, "אנחנו לא במדינותינו".

בקורס רכשתי חברים רבים ורוב ההכנות לעבודות הבית נערכו בחדרי, תוך אכילת מעדנים מישראל, שהבאתי אתי מהארץ או שסופקו לי ע"י שגרירות ישראל. נערכה עבורי מסיבת סיום יפה בסוף הקורס. בהיותי זמן די רב בלונדון הכרתי את מר סמי בלוך שאירח אותי בביתו שמחוץ לעיר, והופעתי ביחד אתו לבית הכנסת בשבת במדי שרד של צה"ל. התרגשתי מאד ואף אנשי בית הכנסת התרגשו מהאורח הלא צפוי, ועוד לבוש במדי צה"ל; ולמרות שבשבת זו נערכו שני טכסי בר-מצווה, לשני נערים שעלו לתורה, הציעו לי את ההפטר. אך ברוב נימוס סירבתי שהרי אחד הנערים התכוון לכך, ולא היה זה יאה והגון כלפי הנער. אך לעומת זאת הציעו לי לברך את הילדים בשעת הקידוש וכך עשיתי. בדרכי חזרה ארצה עברתי דרך פריז ונפגשתי עם ראש ההגנה האזרחית שעל יד מפקדת נאט"ו, שהיתה ממוקמת אז ב- פאלה שאיו, לשיחה ארוכה ומעניינת.

בהיותי בלונדון נקבע לי ע"י משרד הפנים הבריטי סיור לימודי בחברת החשמל הלונדונית. נסעתי לחברת החשמל, ואגב כך למדתי מדוע הבריטים נושאים איתם תמיד מטריה. כשלקחתי מונית לנסוע היה מזג האוויר מצוין והשמש זרחה, בדרך החל גשם שוטף וכשירדתי מהמונית ורצתי למשרדים נרטבתי כהוגן. אי אפשר לסמוך אפילו על מזג האוויר האנגלי! כתוצאה מהידע שרכשתי במפעל בנושא התנהגות בשעת התקפות אוויר והבעיות הספציפיות של טחנות כח וקווי מתח, לימדתי, כשחזרתי ארצה, את אנשי חברת החשמל הישראלית, וכן המלצתי על רכישת ציוד מיוחד למטרה זאת.

הקמת בה"ד 16 [=בסיס הדרכה מס' 16]

עם חזרתי ארצה מונה לראש הג"א אל"מ איתיאל עמיחי ז"ל (נהרג לאחר מכן בתאונת דרכים בחו"ל) ותחת פיקודו שמשתי כקצין אג"ם והדרכה. באותה תקופה נולד הרעיון להקים בצריפין בסיס הדרכה ארצי גדול ומורחב, כפוף למפקדת פקוד ההדרכה (פה"ד), זאת בשיתוף פעולה הדוק עם סרן ירחמיאל הלוי שמונה למפקד בה"ד 16.

¹⁸² סורא 2, 172-174 וסורא 6, 145.

היו דיונים רבים עם פקוד ההדרכה על הקמת הבסיס, ולאיזה בסיס לצרפו או האם להעמידו בראשות עצמו, והועלו הצעות לשלבו בבה"ד 11 מנהלה, או בבה"ד 10 רפואה, ולבסוף הוחלט להקים בסיס עצמאי. לראשות בה"ד 16 עמדו מספר צריפים רגילים שהפכו לחדרי לימוד ואולם להרצאות. השטח כולו היה ריק ללא מתקני לימוד. אימונים בשטח בנוי נערכו בראשון לציון. עם התמנותו של אלי"מ שמואל אייל (מאוחר יותר מונה כראש אכ"א והועלה לדרגת אלוף) למפקד הג"א, ניתנה תנופה לפיתוח בה"ד 16, נבנו מתקני אימונים, נבנו בתים לתירגול ולפיצוץ, הוכן שטח תרגול ללימוד, פינוי הריסות, וחילוץ ועוד. כמו כן היתה פעילות רבה בהקמת מרכזי בקרה בערים הראשיות, ונערכו תרגילים מקומיים בפיקוח מפקדת הג"א, וכן ערכתי קורסי קצינים מקומיים. הושאלתי מתפקידי במפקדת הג"א ומוניתי למפקד קורס קצינים מתקדם של הג"א שהתקיים בבה"ד 16. בתום הקורס ערכנו תמרון ארצי בנוכחות הרמטכ"ל חיים לסקוב, שר הפנים חיים משה שפירא וקצינים בכירים אחרים, אנשי מד"א, אנשי כיבוי אש, ומשטרת ישראל, ובסיום התרגיל קבלתי הערכה מיוחדת מהרמטכ"ל.

באחד מביקורי באצבע הגליל במסגרת תפקידי לבדיקת נתוני הג"א, חזרתי דרך פקוד הצפון בנצרת. אחרי מספר ישיבות יצאתי עם רכבי והנהג ומספר טרמפיסטים לכיוון חיפה, אך כאן קרתה תאונת דרכים כשרכב ערבי פגע בנו. כל נוסעי הרכב נפצעו קשה והועברנו לבית החולים בנצרת. לאחר מספר חודשים הועמד נהג הרכב הערבי למשפט בנצרת ואני הופעתי להעיד. למחרת היום הופיע בעתונות העברית סיפור המשפט וצוין כי סגן-אלוף (סא"ל) אליהו שורץ (במקום רס"ן) העיד. למחרת כאשר הגעתי למטה נקראתי בבוקר ללשכתו של ראש הג"א שמואל (מוליק) אייל, והופתעתי כאשר כל קציני המטה היו שם והוענקה לי דרגת סגן-אלוף. מוליק אייל אמר שמאחר וכבר פורסם בעתונות שאני סא"ל אין ברירה אלא להעניק לי את הדרגה. האמת הייתה כמובן שהדרגה אושרה לי קודם לכן, אך ללא ידיעתי.

ב-1 בספטמבר 1960 מונתי למפקד בה"ד 16. בעזרת קציני הבסיס, פה"ד ומפקדי הבסיסים הסמוכים, פיתחנו את הבסיס והייתה פעילות רבה. בין השאר העברנו קורס מקצועי לחילוץ, קורסי קצינים, קורסי פקחות, קורסים למורים ולמורות ולנציגי מפעלים. כמו כן העברנו קורס לילידי אפריקה בשילוב עם בה"ד 10 חר"פ [=חיל רפואה]. לבה"ד 16 היה סגל מצוין של קצינים וסמלים שהדריכו את הקורסים בנושאי התגוננות אזרחית. מפעם לפעם ערכנו סמינריונים גם לצוות לרענון וחידוש הידיעות. בסוף כל שנה נפגשו קציני הבסיס להכין את תכנית השנה החדשה; לכל סוגי הקורסים וההשתלמויות שלימדנו ולכל סוגי התרגילים, בתוך ומחוץ לבסיס, וכן תרגילי חילוץ מורכבים. בינתיים מונה אלי"מ יחזקאל פנט לראש הג"א ולאחריו אלי"מ אשר בן-דוד ושני אלה עזרו לי בפיתוח הבסיס.

יום אחד התיצבו חניכי קורס חילוץ לפתיחת קורס חדש והנה מול חדרי מתייצב יהודי תימני מרחובות עם עגלה רתומה לסוס ועליה ששת ילדיו. הוא אמר שבא להתגייס לקורס. לא ברור לי עד היום כיצד הצליח להכנס לבסיס מלכתחילה ועוד עם עגלה רתומה לסוס עם הילדים. בכל מקרה התקשרנו למפקדת המחוז לקבל הוראות מה לעשות עם היהודי וילדיו, ולבסוף שחררנו אותו עם ילדיו והסוס

הביתה. ב-3 בנובמבר 1963 העברתי את הפקוד על הבסיס לרס"ן ישראל גלעד, ומפקד פה"ד אלי"מ יעקב חפץ, ערך לכבודי ארוחת צהרים.

מפקדת הג"א – רשות פס"ח

בהמשך קבלתי מינוי חדש של רשות פס"ח (פינוי, סעד וחללים) הקשור למל"ח (משק לשעת חרום). תפקיד זה היה צריך לבנות מן היסוד כי הוא לא היה קיים לפני כן. תפקיד זה היה כפוף לא רק למפקדת ראש הג"א אלא גם למשרד הפנים ולמנהלי המחוזות שבמשרד הפנים. עם כניסתי לתפקיד, כינסתי ישיבות ארגון במשרדי מנהלי המחוזות עם נציגי הערים והנחנו את יסודות הפעולה, שכללו ארגון יחידות בכל העיר, אימונים, ותרגילים במסגרת פס"ח, שכללו את הג"א. התפקיד גם דרש פגישות עם ראשי הערים, נציגי חברות קדישא, צלמים, רופאי שיניים לזיהוי וכד'. חישובי ההרס התיאורטיים ומספר הנפגעים העצום מהפצצות שבהם השתמשנו בערים הגדולות, כגון תל-אביב או ירושלים, דיכאו אותי, ובקשתי לעבור לתפקיד אחר. בתפקיד זה בפס"ח שרתתי עד ה-15 באוקטובר 1965. פניתי למנהל הסגל שבראשו עמד ידידי ומפקדי משכבר הימים שמואל אייל והוא הציע לי שצה"ל ישאיל אותי ל"קרן הקיימת לישראל", ובהתאם נשלחתי מטעם הקרן לארצות הברית, ושם פעלתי שנים רבות. בסיום תפקידי נערכה ארוחת ערב חגיגית עם ראש הג"א אלי"מ גודר וכך נפרדתי ממוסד בו שרתתי שנים רבות.

הוספות

עוד בתקופת היותי במפקדת ראש הג"א נודע לי כי אחד הקצינים יוצא דרום אפריקה נשלח לארצות הברית ע"י קק"ל וכי הוא הושאל מהצבא, שמו היה רס"ן אוסרין. כאשר חזר מהשליחות הוא סיפר לי על עבודתו במדינת טקסס והמגע עם הציבור היהודי, זה נשמע מאוד מעניין. סיפרתי זאת ליונה והיא יעצה לי לפנות למכרי משה ריבלין, שהיה מזכיר ה"סוכנות היהודית", לברר מה הן האפשרויות. נפגשתי עם מר ריבלין (אביו של משה ריבלין עבד עם אבא ב"וועד הכללי") זאת היתה פגישה מאוד מעניינת וגם מכובדת. אגב בכל מקום צבורי כאשר הופעתי בתלבושת צבאית עם הדרגות נהגו בי בכבוד. אחר שיחה ידידותית הוא הציע לי לנסוע לאפריקה מטעם ה"סוכנות היהודית" לחודש עד חודשיים, דבר שלא קסם לי, ולא קבלתי זאת. שנים לאחר מכן כאשר הייתי קשור עם קק"ל, ומשה ריבלין היה המנהל הכללי של קק"ל, היו לי איתו קשרים בעינייני עבודתי בארצות הברית.

בהנהלת ה"קרן הקיימת לישראל" בירושלים שימש חבר טוב שלי מנעורי בשם אליעזר ארגוב-מרגובסקי שהיה אחראי לארגון קק"ל בארצות הברית ובאחת הפגישות הוא סיפר לי כי הקרן שולחת קציני צה"ל לחו"ל. על כך כבר ידעתי מהקצין רס"ן אוסרין במפקדה; הוא אמר לו בצחוק: "אולי גם אתה תסע לארצות הברית?" הדבר מצא חן בעיני ובעיני יונה. פניתי כאמור למנהל הסגל ולמפקדי שלשעבר האלוף שמואל אייל והוא הציע לי להתקשר עם הקק"ל. נפגשתי עם אנשי הקרן וכן עם המנהל הכללי מר צבי צור המנוח, והתקבלתי על מנת להשלח לארצות הברית לעיר שיקגו. מיד עם אישור התקבלותי לקרן החלה תקופת השתלמות,

בהכרת עבודת הקרן בשטח, ובמפעליה בכל חלקי הארץ, ביעור והכשרת קרקע, כבישים, מים, וכן נושאים שידעתי עקב תפקידי בצה"ל (הג"א).

כאן אזכיר שבאחד מסיורי בצה"ל יחד עם אנשי משרד הפנים ואנשי בטחון ירדנו לנגב הצפוני, כיום קרית-גת¹⁸³ וזה היה כאשר תכננו הקמת ישוב במקום. בעמדנו במקום ריק פתאום ראינו ענן אבק וכמה גיפים הגיעו ומאחד מהם קפץ לא יותר ולא פחות מאשר דוד בן-גוריון ואמר בקול גבוה: "כאן תקום עיר ואם בישראל". אני מספר זאת כי ב-1986 ערכתי סיור מנהיגים ממדינת פנסילבניה, והגענו לקרית-גת, לחנוך מגרש משחקים שאחד התורמים תרמו לכך, וספרתי את הסיפור הנ"ל, כשגמרתי קס אדם מבוגר תושב קרית-גת וצעק לעומתי כי הוא זוכר זאת, וכי הוא היה במקום. שמחתי לשמוע זאת. הקק"ל גם ערכה לנו מספר סמינרים ללמוד את תורת איסוף כספים, הכנת צוואות, ביטוח חיים, ותכנון מפעלים ציבוריים. אחד המדריכים היה חבר נעורי בשם ירוחם בן דרור ז"ל שהיה שליח בפילדלפיה.

עבורי כל התורה שלימדו אותנו היתה חדשה. לבוא מהצבא ופתאום להפך ל-Fund Raiser, שנוֹכַר מודרני. שמעתי את הדברים והחלטתי לפעול לפי רוחי שלי ושיטותי. נקבע שביום 20 באוקטובר 1965, יום אחרי חג הסוכות, תיסע כל המשפחה: יונה, הבת עפרה והבן אבשלום. רמתיים

בעת היותי במטכ"ל בת"א החלטנו יונה ואני לעזוב את ירושלים ולעבור לגור עם הוריה ברמתיים. מכאן נסעתי כל יום. מרמתיים לתל-אביב או לבסיס. עברנו לגור לרמתיים שהייתה "מושבה קטנה" בין פתח-תקוה לכפר-סבא. הורי יונה גרו בצד אחד של הבית ואנו בצד השני. לא היה כל כך קל. אני בצה"ל (הג"א) מילאתי תפקידים שונים והייתי הרבה בנסיעות בארץ. החצר של הורי יונה היתה ממש גן עדן מטופח, פרחים עצי פרי שונים, תרנגולות ותרנגולי הודו, אווזים ויונים. על הגבעה בצד מזרח הייתה אבן עתיקה לכתישת זיתים אשר המועצה המקומית העתיקה את מקומה לגן המועצה. בקרבת הבית היה בית ספר "כפר מל"ל"¹⁸⁴ ואילו בצד האחר של הדרך היה בית הספר הממלכתי לכן קראו לרחוב "יהושע בן גמלא". יהושע בן גמלא היה כהן גדול בסוף בית שני, וקבע את התקנה להושיב מלמדי תינוקות בכל עיר.¹⁸⁵ עפרה למדה בבית הספר הממלכתי. אבשלום נולד ב-30 באפריל 1951 בבית החולים ליולדות בכפר-סבא וגם הוא למד בבית הספר הממלכתי.

ערכנו את בר-המצווה של אבשלום בבית הכנסת המרכזי ברמתיים ביום שבת למחרת שביעי של פסח; ניסן, תשכ"ד. התאריך גרם לקשיים בהכנות כי נאלצנו להכין דברי מאכל כשרים לפסח. אך כעבור שבוע ערכנו את חגיגת בר-המצווה באולם בתל-אביב למשפחה, קרובים, וידידים. זאת הייתה חגיגה מאוד נעימה ואף

¹⁸³ קרית-גת היא עיר בחבל לכיש, במקום שבו היתה אחת מערי הפלישתים החשובות שנקראה גת (יהושע יא, כב). העיר הוקמה בשנת 1956.

¹⁸⁴ מושב בשרון, מדרום לכפר-סבא, משתייך לתנועת המושבים. נקרא על שם משה ליב לילנבלום, סופר מאנשי חבת ציון. נוסד בשנת 1914, נעזב ונהרס במאורעות 1921 והוקם מחדש כשנה לאחר מכן.

¹⁸⁵ בבא בתרא כא, ע"א.

זו הייתה החגיגה המשפחתית האחרונה שאבא נכח בה. אבא נפטר בכ"א בסיוון תשכ"ד. בחגיגה זו נזדמן לנו אף לארח את אחת הקרובות שביקרה מאוסטרליה בשם פרומה.

כפי שהזכרתי קודם, החצר שלנו הייתה מאוד מטופחת וממש נעים היה לשבת בחצר ואני תמיד השתדלתי לבוא ביום ו' מוקדם הביתה וליהנות, להיות עם המשפחה ביחד בחצר. נוסף על כך היו לנו ידידים מתל-אביב, משפחות גוטפרוינד בעלי בית החרושת "ארגמן", שהיו באים ביום ו' להיות אתנו מסובים בדשא, וכאשר פתחנו טרנזיסטור עם מוסיקה, האוויזים שהיו להורי יונה היו מתיישיבים מסביב להאזין למוסיקה.

נוסף לתפקידי בצבא הייתי קשור עם בית הכנסת ושמשתי גבאי ראשי, כמו כן הייתי פעיל בארגון חברי "ההגנה" במקום. בהיותי קשור עם בית הכנסת מוניתי חבר בארגון בתי הכנסת הארצי ע"י "היכל שלמה" ירושלים, בהנהלת ד"ר משה יפה ז"ל.

אביה של יונה החליט לבנות לנו בית בחצר וכך ובמו ידיו בנה בית עם שתי דירות אחת לנו ואחת לשכירות, היה נעים מאוד לבוא לחצר ולראות את הכל מטופח ומסודר וזאת הודות לעבודתה של אמא של יונה גבי יפה וינר ז"ל.

במוצאי שבת ו' בטבת תשכ"א (25 בדצמבר 1960) הגיעה אלי הידיעה המצערת ביותר שאמא הלכה לעולמה, דבר שלא ציפיתי למרות שידעתי שהיא חולה בסרטן העור. מיד נסעתי לפתח-תקוה לאסוף את אחותי מלכה ונסענו לירושלים, כאן אבא סיפר לנו על רגעייה האחרונים של אמא. בשבת אחר הצהריים אמא בקשה מאבא להדליק את החשמל כ"פיקוח נפש" ואמרה לאבא: "הערב אני הולכת, עד כה לא רציתי לקלקל לכם את שמחת חג החנוכה וכן את שמחת היולדו של הנין (בן נולד לבנימין ורבקה, בנה הבכור של אחותי מלכה) ובאמרה זאת נפחה את נשמתה. הלווית אמא ז"ל הייתה מאוד מכובדת, נוכחו שכנים, קרובים, מכרים, מנהיגים, וקציני צבא. אמא נקברה בהר המנוחות ב"גבעת-שאול" כי לא הייתה גישה להר הזיתים שהיתה אז חלק מהממלכה הירדנית. את החלקה האשכנזית בהר הזיתים קנה ופיתח כאמור הסבא שלה, ר' יהודא (יודא) קליין ז"ל.

ביום כ"א בסיוון תשכ"ד (1 ביוני 1964) הייתה פגישה בעיריית ראשון-לציון לתכנון תרגיל פס"ח (=פנוי סעד חללים), נקראתי לטלפון ומר פוליקמן הודיע לי על פטירת אבא ז"ל. מייד נסעתי לפתח-תקוה אספתי את אחותי ונסענו לירושלים. גם סיפור מותו של אבא היה מעניין. זאת ספרה אחותי חנה: "בבוקר כ"א בסיוון אבא קם התרחץ ובקש בגדים טריים, אחותי אמרה לו שיום קודם לכן לבש בגדים טריים, היא הציעה לו ארוחת בוקר והוא ענה שאינו אוכל יותר. הוא התפלל ושמע צעדים בחוץ, ושאל באם זה אליהו, אחותי ענתה כי אליהו בא ביום שלישי. תשובתו היתה כי "זעיקו אותו היום". הוא גמר את התפילה, הוריד כמה דמעות ואמר פרק בתהילים ובקש שאחותי תזמין 10 גברים וכך עשתה, כאשר כולם היו שם אבא נכנס למיטה אמר "שמע" ונפח את נשמתו. יהי זכרו ברוך. הוא היה יקריר ירושלים וכל ימיו עזר לזולת ובתוך המשפחה, שימש תמיד כ"עושה שלום" כאשר היו באים אליו בני המשפחה בבקשת עזרה.

בהלווייתו הספידו רבי אריה לוי זצ"ל וכן אנוכי (ראה כתבה על חייו שנה למותו). באחד הימים בתקופת השנה לפטירת אבא, חיכיתי בבית הכנסת ברמתיים למניין, והנה הופיעה מכונת קדילק ואדם מבוגר יצא ושאל באם יהיה מניין, דיבר עברית בהברה אמריקאית והציג עצמו כרבי לנצי"ר יוזם הראיון של קרית הנוער ירושלים. הוא הזמינני להנחת אבן הפינה וכן לחנוכת הבית. פגשתי שנית בארה"ב באחת הסעודות החגיגיות בפילדלפיה.

הורים

פטירת הורי השפיעה עלי מאוד וקשה היה לי להתגבר על הצער הרב שתקף אותי כי מאוד אהבתי את הורי והערכתם. ראיתי בהם דוגמת חיים של שלום, אחווה, רעות, ודרכי נועם. אבא היה איש הקניות והספקת הצרכים ואמא הייתה עקרת הבית. אציון כאן מקרה ששמתי לב בהתנהגותם בשעה שאחותי מלכה עמדה להינשא. ביום נישואיה כאשר הכל הוכן קרה משהו מטעם החתן וכמעט וביטלו את הנישואין. אבא ואמא ישבו אתנו ושוחחנו בנושא והחלטה הייתה: "אם זה כך צריך להיות, יש לקבל זאת באהבה, וכל מה שהוכן יש לחלק לאביונים", אך עקב התערבותו של הרב הראשי ר' אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, ידיד המשפחה, הכל בא על כנו בלי בעיות. היה ממש עונג כאשר המשפחה הגדולה התכנסה בלילות שבת או חג ובעיקר בליל סדר פסח ביחד, זה היה ממש "שבת אחים גם יחד".

גרתי עם הורי עד נשואי, ואחרי כן בקרנו אותם תכופות. בתקופת "מצור ירושלים" כשפגזים התפוצצו בכל העיר ואף על פי שהייתי מגויס, מצאתי זמן לבקר אותם כמעט יום יום, לשאול בשלומם, ולראות אם דרוש להם משהו. אף בהיותי בצה"ל וגרנו מחוץ לירושלים מצאתי דרכים לבקרם. עם שיחרור הגליל בסוף 1949-50 והנסיעה למירון להילולת ר' שמעון בר יוחאי אבא הביע משאלתו שאנסה לסדר עבורו לבקר במירון. בעזרת ידידי אלי דקל שהכרתיו ב-1942 בקורס הג"א, והיה קצין בכיר בחטיבת אלכסנדר, ואחר מכן בכיר במשטרת ישראל, סדרתי את הביקור הזה לשביעות רצון ההורים.

בתקופה יותר מוקדמת לפני נשואי שוחחתי עם אמא וספרתי לה כי יש לי חברה מאוד יפה, אינטלגנטית ונעימה אך שהיא שייכת למשפחה פרסית. זה לא קסם לאמא והיא רק אמרה: "מתוך עמך תיקח לך אשה"¹⁸⁶ זה הספיק לי להבין את מחשבותיה.

מקרה שני קרה באחת השבתות אחר הצהריים, כשחזרתי מפעולות נוער הביתה, ואמא ישבה עם אישה מבוגרת ושוחחו ושמוחו שבאתי הביתה. זאת הייתה שדכנית שניסתה להכיר לי בחורה. אמא בקשה ממני לא לפגוע באשה ולנסות... קבלתי את בקשת אמא ונפגשתי עם הבחורה שהייתה בכמה שנים גדולה ממני, ומכל זה כמובן לא יצא דבר, ויותר לא הטרידו אותי, כי אמרתי לאמא שאני אדאג לעצמי ללא עזרת "האשה" הזו, וכך כמובן היה.

¹⁸⁶ היא אמצה את הפסוק "לא תקח אשה לבני מבנות הכנעני... כי אל ארצי ואל מולדתי תלך לקחת אשה לבני" (בראשית כד, ג-ד) והשתמשה בפסוק בצורה מדרשית להביע רעיון שלא מצוי בפסוק.

אוסטרליה

לפי טבלת "עץ המשפחה" המשפחה של אבא הסתעפה מטבריה לצפת ולאוסטרליה. בין שאר בני המשפחה, היגר לאוסטרליה לעיר מלבורן בן דוד של אבא בשם בנימין גרוס, ושם הוא הצליח מאוד. הוא היה בעל מפעל לאריגה שנקרא על שמו. בעזרתו ובאמצעות אבא הוא העביר לאוסטרליה שלוש אחיות קרובות משפחתו והן פרומה, פנינה, ושרה. באחד הימים בהיותי מפקד בסיס בצריפין עמדתי לערוך תרגיל צבאי בשטח בנוי, בראשון לציון, ובקשתי את אחד החברים שלי, סא"ל אלכס שפיר, לבוא לחזות בתרגיל. קבענו להיפגש בשעה מסוימת ליד היקב בראשון לציון. באתי לשם וראיתי את מכוניתו חונה ליד השער והוא היה בתוך היקב. נכנסתי ליקב ומצאתיו בחדר יחד עם קבוצת תיירים מאוסטרליה שעמדו וטעמו יין. עמדתי על ידו ומצד ימיני עמד אדם גבוה שלגם יין, אמרתי לחברי שיפה מאוד שמגישים יין טוב לטעום. האדם מימיני ענה בעברית-אנגלית "טוב מאוד". שאלתיו מהיכן הוא? התשובה הייתה אוסטרליה מאיזה עיר? התשובה הייתה מלבורן. באותו רגע ניסיתי להוציא את הפנקס ולברר את הכתובת במלבורן אך הוא הקדים אותי וקרא לאשתו שישבה ממול "Sara look" שרה קפצה בצעקת שמחה Eliyahu, you are my cousin זאת הייתה אחת האחיות שעזבו את צפת לאוסטרליה, היא הכירה אותי על פי התמונה שלי שראתה אצל אחותה. כמוכן שלקחתי אותם הביתה ואף סיירתי אתם ברחבי הארץ.

בנימין גרוס ואשתו מאי, באו לבקר בארץ, זה היה בסוף שנות ה-50 והם התאכסנו במלון "המלך דוד" בירושלים. בנימין רצה מאוד לפגוש את אבא אבל לא ידע היכן למצוא אותו. מה עשה? יצא מחוץ למלון ובמקרה הזדמן בדרכו יהודי דתי לבוש לפי מנהגם. בנימין פנה אל האיש בידיש ושאל אותו באם הוא מכיר את משה מרדכי שורץ? האיש אמר לו שהוא מכיר אותו ויודע שהוא עובד ב"וועד הכללי". לקח את האיש ושכר מונית ונסע לראות את אבא (האיש שכיוון אותו קיבל תמורתו) השמחה וההפתעה הייתה גדולה, כולם התרגשו מאד, ואף נסעו יחד אלינו לרמתיים.